

บทที่ ๓

หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม

ในบทที่ ๓ นี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอเกี่ยวกับหลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม จากแหล่งข้อมูลที่เป็นเอกสาร โดยแบ่งเป็นประเด็นการศึกษาไว้ ๕ ประการ คือ (๑) หลักพุทธธรรมที่ใช้พัฒนาสิ่งแวดล้อม (๒) การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักไตรสิกขา (๓) การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักอริยสัจ (๔) การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักธรรมนิยาม และ (๕) บทสรุป ดังนี้

๓.๑ หลักพุทธธรรมที่ใช้พัฒนาสิ่งแวดล้อม

หลักพุทธธรรมที่ใช้พัฒนาสิ่งแวดล้อมเกี่ยวข้องกับการแสวงหาวิถีกำจัดทุกข์ของมนุษย์ จึงไม่ได้เน้นโดยตรงเรื่องแนวปฏิบัติต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพราะปัญหาทางสิ่งแวดล้อมเป็นปัญหายุคปัจจุบัน สมัยพุทธกาลไม่มีปัญหานี้ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมยังบริสุทธิ์ สะอาด ทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ อุดมสมบูรณ์ พระพุทธเจ้าและพระสาวกทั้งหลายใช้ชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติอย่างแนบแน่นเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ไม่เคยปรากฏหลักฐานใด ๆ ว่าเบียดเบียน ช่วงชิงทรัพยากรธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์มาสร้างประโยชน์ในทางวัตถุเพื่อตนเองหรือเพื่อพระศาสนาเลย ในทางตรงกันข้ามกลับอาศัยใช้สอยทรัพยากรธรรมชาติเหล่านั้นด้วยความซาบซึ้งในคุณค่า และมีจิตใจในการถนอมรักษาอย่างสูงส่ง ถึงกระนั้นก็ตาม ในฐานะพระพุทธศาสนาเป็นปรัชญาชีวิตที่สมบูรณ์แบบที่สะท้อนในแง่มุมต่าง ๆ ของประสบการณ์ จึงเป็นไปได้ที่จะค้นหาหลักคำสอนเพื่อทำความเข้าใจและอนุรักษ์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

พระพุทธศาสนาเป็นสถาบันหนึ่งของสังคม มีหน้าที่ให้การศึกษาอบรม สั่งสอนต่อศาสนิกชนของตนให้มีจิตสำนึกที่ดีต่อเพื่อนมนุษย์ ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม องค์การพุทธศาสนาไม่มีเครื่องมือมากพร้อมที่จะช่วยอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติได้โดยตรงอย่างบางหน่วยงาน แต่ก็มีพุทธธรรมเป็นแสงสว่างส่องใจให้แก่มนุษย์ได้มองเห็นตนเอง พฤติกรรมของตนเอง ปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของตนเอง เปลี่ยนแปลงชีวิตตนเอง ให้มีคุณค่า เกิดมาไม่ได้สร้างสรรค์อะไรแก่โลกมาก แต่ไม่สร้างความหายนะแก่โลกมากนักก็น่าจะพอใจได้ ความสูญเสียของธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม นอกจากจะมีสาเหตุมาจากพฤติกรรมต่างๆ ของมนุษย์ที่เป็นรูปธรรมอันเป็นที่ทราบกันอยู่โดยทั่วไปแล้ว ความคิดที่ปราศจากปัญญา ขาดวิจารณญาณในการมองปัญหาอย่างเป็นกระบวนการและระบบ ก็เป็นสาเหตุสำคัญแห่งการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมไม่น้อย ที่เห็นชัดเจนก็คือ ป่าไม้ของแต่ละประเทศที่ค่อยๆ เหลือน้อยลง

ทุกที เพราะมนุษย์ทำลายป่าหรือแม้กระทั่งรัฐบาลเอง คิดเพียงทรัพย์สินเงินทองที่ได้รับจากป่าเป็นมูลค่า เทียม ที่สมมติกันขึ้น โดยขาดการคำนึงต่อไปว่า เมื่อป่าหมดไปแล้วผลกระทบอะไรจะตามมา แต่พวกเขาคิดเพียงว่า เมื่อป่าหมดพวกเขายังคงร่ำรวยอยู่ดีมีสุข น้ำในแม่น้ำลำคลองหลายสายในตัวเมืองใหญ่ๆ ที่กำลังจะเน่าอย่างพร้อมเพรียงกัน ในขณะนี้ มีสาเหตุมาจากบรรดาเจ้าของธุรกิจอุตสาหกรรมและรัฐบาลมองปัญหาเฉพาะหน้าว่าเมื่อประเทศมีโรงงานอุตสาหกรรมมากขึ้น ความยากจนจะลดลง ประชาชนจะมีความสุขมากขึ้น แต่ไม่ได้คิดต่อไปอย่างกระบวนการจนครบวงจรว่า โรงงานอุตสาหกรรมเหล่านั้นจะปล่อยน้ำเสียลงในแม่น้ำแล้วน้ำจะเน่าปลาจะตาย นานไปน้ำอุปโภคบริโภคจะขาดแคลนไปทั่ว ดังเช่นประเทศอุตสาหกรรมทั้งหลาย ประชาชนแม้จะมีเงินมหาศาลมากองท่วมหัวแต่ถ้าต้องดื่มน้ำเน่าที่เต็มไปด้วยเชื้อโรคก็คงจะหาความสุขไม่ได้ โรงงานอุตสาหกรรมทั้งหลายนอกจากจะสร้างความชอกช้ำให้แก่แม่น้ำลำคลองอย่างทั่วถึงแล้ว ในขณะนี้ก็ยอมรับกันแล้วว่าปฏิกิริยาเรือนกระจก ซึ่งทำให้อุณหภูมิร้อนขึ้นทุกวัน ก็มีสาเหตุมาจากควันพิษที่ปล่อยออกมาจากโรงงานอุตสาหกรรมนั่นเอง เมื่อมนุษย์ต้องเผชิญหน้ากับความแห้ง เพราะไม่เหลือป่าให้ความชุ่มชื้นอีกต่อไปแล้ว น้ำในแม่น้ำลำคลองก็เน่าไปหมด อากาศบริสุทธิ์ที่หายใจก็กลายเป็นอากาศมีพิษ ชีวิตของมนุษย์ก็จะมีความปลอดภัยน้อยลง มีความสุขน้อยลงแต่ความทุกข์กลับทับถม ทวีคูณประดังเข้ามาทุกด้าน เหล่านี้คือผลอันเกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่ขาดความพร้อมในด้านนามธรรม ขาดสติสัมปชัญญะที่ถูกต้อง ขาดความเห็นต่อสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติที่ถูกต้อง ปัญญาแห่งการมองสรรพสิ่งตามความเป็นจริงอย่างถึงแก่นครบวงจรเป็นกระบวนการ

พระพุทธศาสนามีคำสอนที่สนับสนุนการพัฒนาจิตใจให้มีคุณภาพเหล่านี้้อย่างเพียงพออยู่แล้ว เช่น เรื่อง (๑) ความกตัญญู (๒) หลักการรู้จักประมาณในการบริโภค (๓) สីล ๕ (๔) หลักสันโดษ (๕) หลักอหิงสา (๖) เศรษฐศาสตร์แนวพุทธ (๗) เรื่องสมาธิ (๘) ปัญญาและ (๙) เรื่องนิพพานซึ่งเป็นหลักธรรมขั้นสูงสุด เป็นต้น

ด้านคำสอน พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งการดำเนินการทางสายกลาง หลักคำสอนส่วนใหญ่มุ่งให้บุคคลดำรงชีวิตในทางที่เหมาะสม ไม่ตึงเกินไปและหย่อนเกินไป การดำเนินการทุกอย่างให้คำนึงถึงความพอดีเป็นสำคัญ ข้อนี้นรวมเอาการรู้จักใช้บริโภค และบริโภคอย่างพอเหมาะไม่มากเกินไป (โกชน มัตตัญญูตา)^{๒๘} คือ ความรู้จักประมาณในการบริโภค จึงกล่าวได้ว่าพระพุทธศาสนาไม่ส่งเสริมให้มีการนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้มากเกินไปจนเกินพอดี โลกปัจจุบันนี้กำลังประสบกับปัญหาสิ่งแวดล้อมหลายด้าน เนื่องจากมนุษย์บริโภคทรัพยากรธรรมชาติมากเกินไป มนุษย์ไม่รู้จักใช้ชีวิตอย่างเหมาะสม และกลมกลืนกับธรรมชาติ มีการทำลายธรรมชาติมากเกินไปกว่าที่ควรจะเป็น

^{๒๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๕.

กล่าวได้ว่า พุทธจริยธรรมสภาวะแวดล้อมมองโลกแบบองค์รวม มีความสอดคล้องกับจริยธรรมแห่งระบบนิเวศวิทยา คือทัศนะที่เห็นความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่งทั้งหลาย ว่ามีสามัญลักษณ์ะ คือมีการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดำรงสภาพอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่งแล้วแปรเปลี่ยนไปหรือสลายไปตามกาลเวลา สามัญลักษณ์ะนี้คือลักษณะที่เป็นสามัญเหมือนกันในทุก ๆ สิ่ง เป็นสังขธรรม เป็นความจริงแท้ ขณะที่นิเวศวิทยาอธิบายการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในรูปของวัฏจักรของสสาร เช่น วัฏจักรของคาร์บอน และวัฏจักรของธาตุอาหารซึ่งจะมีการหมุนเวียนอยู่ในสิ่งแวดล้อมและเข้าสู่สิ่งมีชีวิตหนึ่ง แล้วไปสู่อีกสิ่งมีชีวิตหนึ่ง แล้วคืนกลับสู่สิ่งแวดล้อมและถูกหมุนเวียนกลับไปใช้ใหม่โดยสิ่งมีชีวิตใหม่อีกต่อไปเป็นวัฏจักร และสิ่งมีชีวิตทั้งหลายล้วนต้องสลายทั้งสิ้น มนุษย์ต้องมีความสำนึกภัยและรับผิดชอบต่อโลกมากขึ้น “โลกเล็กลงทุกที และต้องพึ่งพาอาศัยกันมากขึ้น ทุกวันนี้ ยิ่งกว่าที่แล้มา จะต้องอธิบายชีวิตในความหมายที่มีความรับผิดชอบต่อจักรวาลมากขึ้น มิใช่แต่เพียงความรับผิดชอบต่อระหว่างชาติต่อชาติ มนุษย์ต่อมนุษย์เท่านั้น แต่มนุษย์ยังต้องรับผิดชอบต่อชีวิตในรูปแบบอื่นๆ ด้วย”^{๒๕}

ทัศนะที่มองเห็นความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่งนี้ย่อมทำให้สามารถลดและละความโลภลงได้ เพราะย่อมประจักษ์แก่ใจได้ว่าตนเองก็ย่อมสลายไป ลูกหลานของตนก็สลายไป ทรัพย์สินสมบัติและที่ดินของตนก็ย่อมแปรเปลี่ยนไป ย่อมไม่อาจยึดมั่นไว้ได้ มโนคติเช่นนี้ก็จะโน้มนำให้บุคคลมีวิถีดำเนินชีวิตแบบเรียบง่าย และจำเป็นต้องกระตุ้นเพื่อด้านกระแสบริโภคนิยม (Consumerism) เพราะการบริโภคเพื่อค้นหาจะไม่วันพอเพียง ความต้องการของมนุษย์มากเท่าไรจึงจะพอ? (How much is enough)

สำหรับพุทธจริยธรรมสภาวะแวดล้อมมีท่าทีที่เน้นความเป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม นั่นคือธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นสิ่งที่ค่าในตัวเอง มนุษย์ไม่ได้เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentric) หรือเจ้านายของโลก และธรรมชาติเป็นทาส แต่มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ (Man is a part of nature) มองธรรมชาติ พืช สัตว์ มนุษย์ ต่างอิงอาศัยกันและกัน หรือ มองแบบองค์รวม (Holistic view) ทุกสิ่งในระบบนี้ ต่างอาศัย เกื้อกูลซึ่งกันและกัน มนุษย์ไม่สามารถแยกตัวจากระบบนิเวศได้เลย พระพุทธศาสนาเน้นความรักและความเมตตาต่อสรรพสัตว์ ไม่เพียงแต่จะห้ามฆ่าสิ่งมีชีวิตเท่านั้น แต่ยังสนับสนุนการอนุรักษ์ชีวิตไม่ว่าจะด้วยวิถีทางใดก็ตาม มนุษย์มีความกลมกลืนกับธรรมชาติ ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติเพื่อสนองตอบปัจจัยขั้นพื้นฐาน ไม่ทำอันตรายต่อโลกทางธรรมชาติที่มนุษย์อาศัยอยู่ มีท่าทีแบบอ่อนโยน ไม่ก้าวร้าว ไม่ตักตวงต่อธรรมชาติ ถ้าเราปฏิบัติตามคำสอนแห่งพระพุทธศาสนาที่ยึดหลักนิเวศเป็นศูนย์กลาง มนุษย์สามารถลดวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมได้

^{๒๕} <http://www.oknation.net/blog/print.php?id=763241>, ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖.

๓.๒ การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักไตรสิกขา

การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักไตรสิกขา ไตรสิกขา ๓ ระดับสังคม จิต ปัญญา สิกขา ที่จะให้เกิดมรรค หรืออริยอันประเสริฐ คือสิกขาที่เป็นการฝึกฝนพัฒนาคนครบทั้ง ๓ ด้านของชีวิต ซึ่งเรียกว่า ไตรสิกขา แปลว่า การศึกษาทั้ง ๓ ที่จะกล่าวต่อไปชีวิตมี ๓ ด้าน การฝึกศึกษาที่ต้องประสานกัน ๓ ส่วนพัฒนาคนแบบองค์รวม จึงเป็นเรื่องธรรมชาติของการศึกษาชีวิต และการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น แยกได้เป็น ๓ ด้าน คือ

ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม การดำเนินชีวิตต้องติดต่อกับสื่อสารสัมพันธ์กับโลก หรือสิ่งแวดล้อมนอกตัว โดยใช้ คือ (๑) ทวารของช่องทางรับรู้ และเสพความรู้สึก ที่เรียกว่า อินทรีย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย (รวม ใจ ด้วยเป็น ๖) และ (๒) ทวารของช่องทางทำกรรม คือ กาย-วาจา-โดยทำ และพูด (รวม ใจ ด้วยเป็น ๓)

สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์ติดต่อกับสื่อสารสัมพันธ์นั้น แยกได้เป็น ๒ ประเภท คือ (๑) สิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์ และ (๒) สิ่งแวดล้อมทางวัตถุ หรือทางกายภาพ

มนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์และเพื่อนร่วมโลกด้วยดี อย่างเกื้อกูลกัน เป็นส่วนร่วมที่สร้างสรรค์ของสังคม และปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ตั้งตั้งแต่การใช้ตา หู จมูก ฟัง ทั้งด้านการเรียนรู้ และการเสพอารมณ์ ให้ได้ผลดี รู้จักกินอยู่ แสวงหา เสพบริโภคปัจจัย ๔ เป็นต้น อย่างฉลาด ให้เป็นคุณแก่ตน แก่สังคม และแก่โลก อย่างน้อยไม่ให้เป็นการเบียดเบียน ดังนี้

๑) ด้านจิตใจ ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง จะมีการทำงานของจิตใจ และมโนองค์ประกอบด้านจิตเกี่ยวข้อง เริ่มแต่ต้องมีเจตนา ความจงใจ ตั้งใจ หรือเจตจำนง และมีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง พร้อมทั้งมีความรู้สึกสุข หรือทุกข์ สบาย หรือไม่สบาย และปฏิบัติจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะหนี หรืออยากจะทำลาย ซึ่งจะมีผลชักนำพฤติกรรมทั้งหลาย ตั้งแต่จะให้ดูอะไร หรือไม่ดูอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร ฯลฯ

๒) ด้านปัญญา ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง ก็ตาม เมื่อมีภาวะอาการทางจิตใจอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ตาม องค์ประกอบอีกด้านหนึ่งของชีวิต คือ ความรู้ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อถือ เป็นต้น ที่เรียกรวมๆ ว่าด้านปัญญา ก็เข้ามาเกี่ยวข้องดังในพระไตรปิฎกว่า

ความเป็นอิสระ ความหลุดพ้น ในสภาวะเช่นนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา
คือ เห็นตามความเป็นจริง รู้เท่าทันสังขาร จิตจึงหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำ
ของกิเลส การเข้าถึงภาวะเช่นนี้ จิตที่ปัญญาบ่มสุกงอมแล้วย่อมหลุดพ้นจาก

อาสวะทั้งหลาย เมื่อเรารู้แบบนี้ เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น แม้จาก
กามาสวะ ภาวาสวะ หลุดพ้นจาก อวิชชาสวะ^{๓๐}

ความเป็นอิสระของจิตอีกด้านหนึ่ง คือในเมื่อจิตไม่ถูกกิเลสครอบงำก็คือ การไม่ตก
เป็นทาสของอารมณ์ที่มาเข้าวนว่ายอยู่ อย่างที่เรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของ รากะ หรือ โลภะ เป็นต้น
ถ้ามีปัญหา ก็แสดงออกและมีภาวะอาการทางจิตอย่างหนึ่ง ถ้าขาดปัญญา ก็แสดงออกและมีภาวะ
อาการทางจิตอีกอย่างหนึ่ง เรามีความรู้ความเข้าใจเรื่องนั้นแค่ไหน มีความเชื่อ มีทัศนคติ มีความ
ยึดถืออย่างไร เราก็แสดงออกหรือมองสิ่งนั้น ไปตามแนวคิด ความเข้าใจ หรือแม้กระทั่งคำนิยาม
อย่างนั้น ทำให้ชอบใจ ไม่ชอบใจ มีสุขมีทุกข์ไปตามนั้น และเมื่อเรามองเห็น เรารู้ เข้าใจอย่างไร แค
่ไหน เราก็แสดงออกหรือมีพฤติกรรมของเรา ไปตามความรู้ความเข้าใจ และภายในขอบเขตของ
ความรู้ของเรานั้นถ้าปัญญา ความรู้ ความเข้าใจเกิดมากขึ้น หรือเราคิดเป็น ก็ทำให้เราปรับแก้
พฤติกรรมและจิตใจของเราใหม่ เช่น เจอประสบการณ์ที่ไม่ดี เรารู้สึกไม่ชอบใจ พอไม่ชอบใจ ก็
ทุกข์ แต่ถ้าเกิดปัญญาคิดได้ขึ้นมาว่า สิ่งที่ไม่ดีหรือไม่ชอบนั้น ถ้าเราเรียนรู้ เราก็ได้ความรู้ พอมอง
ในแง่เรียนรู้ ก็กลายเป็นได้ ความไม่ชอบใจหายไป กลายเป็นชอบสิ่งที่เคยไม่ชอบ พอได้ความรู้ก็
เกิดความสุข จากทุกข์ก็เปลี่ยนเป็นสุข ปฏิภิกิริยาที่แสดงออกมาทางพฤติกรรมก็เปลี่ยนไปใน
ชีวิตประจำวัน หรือในการประกอบอาชีพการงาน เมื่อเจอคนหน้าบึ้ง พูดไม่ดี ถ้าเรามองตาม
ความชอบใจ-ไม่ชอบใจ ไม่ใช่ปัญญา เราก็โกรธ แต่พอใช้โยนิโสมนสิการ มองตามเหตุปัจจัย
คิดถึงความเป็นไปได้ต่างๆ เช่นว่าเขาอาจจะมีเรื่องทุกข์ ไม่สบายใจอยู่เพียงคิดแค่นี้ ภาวะจิตก็
อาจจะพลิกเปลี่ยนไปเลย จากโกรธก็กลายเป็นสงสาร อยากจะช่วยเหลือเขาแก้ปัญหา

ปัญญาคือตัวชี้นำ บอกทาง ให้แสงสว่าง ขยายขอบเขต ปรับแก้จิตใจและพฤติกรรม
และปลดปล่อยให้หลุดพ้นหน้าที่สำคัญของปัญญา คือ ปลดปล่อย ทำให้เป็นอิสระ ตัวอย่างง่ายๆ
เพียงแค่ว่าไปที่ไหน เจออะไร ถ้าไม่รู้ว่าคืออะไร ไม่รู้จะปฏิบัติต่อมันอย่างไร หรือพบปัญหา ไม่รู้
วิธีแก้ไข จิตใจก็เกิดความอึดอัด รู้สึกบีบคั้น ไม่สบายใจ นี่ก็ทุกข์ แต่พอปัญญามา รู้ว่าอะไรเป็น
อะไร จะทำอย่างไร ก็โล่งทันที พฤติกรรมติดตันอยู่ พอปัญญามา ก็ไปได้ จิตใจอึดอันอยู่ พอ
ปัญญามา ก็โล่งไปองค์ประกอบของชีวิต ๓ ด้านนี้ ทำงานไปด้วยกัน ประสานกันไป และเป็นเหตุ
ปัจจัยแก่กัน ไม่แยกต่างหากจากกัน

การสัมพันธ์กับโลกด้วยอินทรีย์และพฤติกรรมทางกายวาจา (ด้านที่ ๑) จะเป็นไป
อย่างไร ก็ขึ้นต่อเจตนา ภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ (ด้านที่ ๒) และทำได้ภายในขอบเขตของ
ปัญญา (ด้านที่ ๓)

^{๓๐} ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๗๖/๓๒๕.

ความตั้งใจและความต้องการเป็นต้น ของจิตใจ (ด้านที่ ๒) ต้องอาศัยการสื่อสารอินทรีย์ และพฤติกรรมกายวาจาเป็นเครื่องสนอง (ด้านที่ ๑) ต้องถูกกำหนดและจำกัดขอบเขตตลอดจนปรับเปลี่ยนโดยความเชื่อถือ ความคิดเห็น และความรู้ความเข้าใจที่มีอยู่และที่เพิ่มหรือเปลี่ยนไป (ด้านที่ ๓) ปัญญาจะทำงานและจะพัฒนาได้ดีหรือไม่ (ด้านที่ ๓) ต้องอาศัยอินทรีย์ เช่น ฌีฬง อาศัยกายเคลื่อนไหว เช่น เดินไป จับ จัด กั้น ฯลฯ ใช้วาจาสื่อสารโต้ถาม ได้ดีโดยมีทักษะแก่ไหน (ด้านที่ ๑) ต้องอาศัยภาวะและคุณสมบัติของจิตใจ เช่น ความสนใจ ใฝ่ใจ ความมีใจเข้มแข็งสู้ปัญหา ความขยันอดทน ความชอบคบ มีสติ ความมีใจสงบแน่วแน่ มีสมาธิ หรือไม่เพียงใด เป็นต้น (ด้านที่ ๒) นี่คือการดำเนินไปของชีวิต ที่องค์ประกอบ ๓ ด้านทำงานไปด้วยกัน อาศัยกัน ประสานกัน เป็นปัจจัยแก่กัน ซึ่งเป็นความจริงของชีวิตนั้นตามธรรมชาติของมัน เป็นเรื่องของธรรมชาติ และจึงเป็นเหตุผลที่บอกอยู่ในตัวว่าทำไมจะต้องแยกชีวิตหรือการดำเนินชีวิตเป็น ๓ ด้าน จะแบ่งมากหรือน้อยกว่านี้ไม่ได้ เมื่อชีวิตที่ดำเนินไปมี ๓ ด้านอย่างนี้ การศึกษาที่ฝึกคนให้ดำเนินชีวิตได้ดีก็ต้องฝึกฝนพัฒนาที่ ๓ ด้านของชีวิตนั้น

ดังนั้น การฝึกหรือศึกษา คือ ศึกษา จึงแยกเป็น ๓ ส่วน ดังที่เรียกว่าไตรสิกขา เพื่อฝึกฝนพัฒนา ๓ ด้านของชีวิตนั้น ให้ตรงกัน แต่เป็นการพัฒนาพร้อมไปด้วยกันอย่างประสานเป็นระบบสัมพันธ์อันหนึ่งอันเดียวไตรสิกขา: ระบบการศึกษา ซึ่งพัฒนาชีวิตที่ดำเนินไปทั้งระบบ ในระบบการดำเนินชีวิต ๓ ด้าน ที่กล่าวแล้วนั้น เมื่อศึกษาฝึกชีวิต ๓ ด้านนั้นไปแก่ไหน ก็เป็นอยู่ดำเนินชีวิตที่ดีได้เท่านั้น ฝึกอย่างไร ก็ได้เช่นนั้น หรือศึกษาอย่างไร ก็ได้มรรคอย่างนั้น ศึกษา คือการศึกษา ที่ฝึกอบรมพัฒนาชีวิต ๓ ด้านนั้น มีดังนี้

๑. ศึกษา/การฝึกศึกษา ด้านสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม จะเป็นสิ่งแวดล้อมทางสังคม คือเพื่อนมนุษย์ ตลอดจนสรรพสัตว์ หรือสิ่งแวดล้อมทางวัตถุ ก็ตาม ด้วยอินทรีย์ (เช่น ตา หู) หรือด้วยกาย วาจา ก็ตาม เรียกว่า ศีล (เรียกเต็มว่า อธิศีลสิกขา)

๒. ศึกษา/การฝึกศึกษา ด้านจิตใจ เรียกว่า สมาธิ (เรียกเต็มว่า อธิจิตตสิกขา)

๓. ศึกษา/การฝึกศึกษา ด้านปัญญา เรียกว่า ปัญญา (เรียกเต็มว่า อธิปัญญาสิกขา)

รวมความว่า การฝึกศึกษานั้น มี ๓ อย่าง เรียกว่า ศึกษา ๓ หรือ ไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งพูดด้วยถ้อยคำของคนยุคปัจจุบันว่า เป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างมีการบูรณาการ และให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนาอย่างมีคุณภาพ

เมื่อมองจากแง่ของสิกขา ๓ จะเห็นความหมายของสิกขาแต่ละอย่าง ดังนี้

๑. ศีล^{๓๑} คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกฝนในการสัมพันธ์ติดต่อกับปฏิบัติจัดการกับสิ่งแวดล้อม ทั้งทางวัตถุและทางสังคม ทั้งด้วยอินทรีย์ต่างๆ และด้วยพฤติกรรมทางกาย-วาจา พูดอีกอย่างหนึ่งว่า การมีวิถีชีวิตที่ปลอดเวรภัยไร้การเบียดเบียน หรือการดำเนินชีวิตที่เกื้อกูลแก่สังคมและแก่โลก

๒. สมาธิ^{๓๒} คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกฝนในด้านจิต หรือระดับจิตใจ ได้แก่การพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ ของจิต ทั้งในด้านคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา ความมีไมตรี ความเห็นอกเห็นใจ ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ความสุภาพอ่อนโยน ความเคารพ ความซื่อสัตย์ ความกตัญญูในด้านความสามารถของจิต เช่น ความเข้มแข็งมั่นคง ความเพียรพยายาม ความกล้าหาญ ความขยัน ความอดทน ความรับผิดชอบ ความมุ่งมั่นแน่วแน่ ความมีสติ สมาธิ และในด้านความสุข เช่น ความมีปีติ อิ่มใจ ความมีปราโมทย์ร่าเริงเบิกบานใจ ความสดชื่นผ่องใส ความรู้สึกพอใจพูดสั้นๆ ว่า พัฒนาคุณภาพ สมรรถภาพ และสุขภาพของจิต

๓. ปัญญา^{๓๓} คือ สิกขาหรือการศึกษาที่ฝึกหรือพัฒนาในด้านการรู้ความจริง เริ่มตั้งแต่ความเชื่อที่มีเหตุผล ความเห็นที่เข้าสู่แนวทางของความเป็นจริง การรู้จักหาความรู้ การรู้จักคิดพิจารณา การรู้จักวินิจฉัย ไตร่ตรอง ทดลอง ตรวจสอบ ความรู้เข้าใจ ความหยั่งรู้เหตุผล การเข้าถึงความจริง การนำความรู้มาใช้แก้ไขปัญหา และคิดการต่างๆ ในทางเกื้อกูลสร้างสรรค์ เฉพาะอย่างยิ่ง เน้นการรู้ตรงตามความเป็นจริง หรือรู้เห็นตามที่มันเป็น ตลอดจนรู้แจ้งความจริงที่เป็นสากลของสิ่งทั้งปวง จนถึงขั้นรู้เท่าทันธรรมชาติของโลกและชีวิต ที่ทำให้มีจิตใจเป็นอิสระ ปลอดปัญหา ไร้ทุกข์ เข้าถึงอิสรภาพโดยสมบูรณ์

หลักทั้ง ๓ ประการแห่งไตรสิกขา ที่กล่าวมานี้ เป็นการศึกษาที่ฝึกฝนให้เจริญพัฒนาขึ้นไปในองค์ประกอบทั้ง ๓ ด้านของชีวิตที่ดีงาม ที่ได้กล่าวแล้วข้างต้นซ้ำอีกครั้งหนึ่งว่า การฝึกศึกษาที่จะให้มีชีวิตที่ดีงาม เป็นสิกขา ชีวิตดีงามที่เกิดจากการฝึกศึกษานั้น เป็นมรรคระบบแห่งสิกขา เริ่มด้วยจัดปรับพื้นที่ให้พร้อมที่จะทำงานฝึกศึกษาไตรสิกขา เป็นการศึกษา ๓ ด้าน ที่พัฒนาชีวิตไปพร้อมกันทั้งระบบ แต่ถ้ามองหยาบๆ เป็นภาพใหญ่ ก็มองเห็นเป็นการฝึกศึกษาที่ดำเนินไปใน ๓ ด้าน/ขั้นตอน ตามลำดับ (มองได้ทั้งในแง่ประสานกันและเป็นปัจจัยต่อกัน)

^{๓๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๒๓๘.

^{๓๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๗.

^{๓๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕.

ศีลเป็นเหมือนการจัดปรับพื้นที่และบริเวณแวดล้อม ให้สะอาดหมดจดเรียบร้อยราบรื่น แน่นหนามั่นคง มีสภาพที่พร้อมจะทำงานได้คล่องสะดวก สมาธิ เป็นเหมือนการเตรียมตัวของผู้ทำงานให้มีริ้วแรงกำลังความถนัดชัดเจนที่พร้อมจะลงมือทำงาน และ ปัญญา คือ การเห็นความจริง^{๓๔} เป็นเหมือนอุปกรณ์ที่จะใช้ทำงานนั้นๆ ให้สำเร็จ เช่น จะตัดต้นไม้: ได้พื้นเหยียบยันที่แน่นหนามั่นคง (ศีล) + มีกำลังแขนแข็งแรงจับมีดหรือขวานได้ถนัดมั่น (สมาธิ) + อุปกรณ์คือมีดหรือขวานที่ใช้ตัดนั้นได้ขนาดมีคุณภาพดีและลับไว้มกริบ (ปัญญา) - ได้ผลคือตัดไม้สำเร็จโดยไม่ยาก

อีกอุปมาหนึ่งที่อาจจะช่วยเสริมความชัดเจน

บ้านเรือนที่อยู่ทำงาน ฝาผนังขรุขระหลังคารั่ว รอบอาคารถนนหนทางรุงรัง ทั้งเป็นถิ่นไม่ปลอดภัย (ขาดศีล) -การจัดแต่งตั้งวางสิ่งของเครื่องใช้ จะเตรียมตัวอยู่หรือทำงาน อึดอัดขัดข้อง ไม่พร้อมไม่สบายไม่มั่นใจไปหมด (ขาดสมาธิ) -การเป็นอยู่และทำงานคิดการทั้งหลาย ไม่อาจดำเนินไปได้ด้วยดี (ขาดปัญญา) -ชีวิตและงานไม่สัมฤทธิ์ลุลงหมาย

เนื่องจากไตรสิกขา เป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมธรรมชาติปฏิบัติทั้งหมด ในที่นี้จึงมิใช่โอกาสที่จะอธิบายหลักธรรมหมวดนี้ได้มาก โดยเฉพาะขั้นสมาธิและปัญญาที่เป็นธรรมละเอียดลึกซึ้ง จะยังไม่พูดเพิ่มเติมจากที่ได้อธิบายไปแล้ว แต่ในขั้นศีลจะพูดเพิ่มอีกบ้าง เพราะเกี่ยวข้องกับคนทั่วไปมาก และจะได้เป็นตัวอย่างแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสิกขาทั้ง ๓ ด้านนั้นด้วย

หลักการที่นำไปสู่ความยั่งยืน สรุปได้ ๓ ประการ ดังนี้

๑. รักษาและกระตุ้นให้เกิดความหลากหลาย การพัฒนาที่จะนำไปสู่ความยั่งยืนมีหลายแนวทางทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมือง มนุษย์จึงควรรักษาและกระตุ้นให้เกิดความหลากหลายโดยไม่ผูกขาดเฉพาะรูปแบบที่ถูกต้องที่สุดหรือสมบูรณ์ที่สุดของวัฒนธรรม จริยธรรม ศาสนา และสังคม เพียงแนวทางใดทางหนึ่งเท่านั้น

๒. ดำเนินการพัฒนาหรือสร้างระบบเศรษฐกิจที่รวมเอาสิ่งแวดล้อมและเวลาในอนาคตเข้าไว้ในกระบวนการตัดสินใจ

๓. ต้องแสวงหาแนวทางที่เห็นร่วมกันบนพื้นฐานของสิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม และศีลธรรม ที่มีความหลากหลาย

แนวทางในการปฏิบัติที่จะไปสู่การพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่ยั่งยืน มีดังนี้

๑. การรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม ควรดำเนินการดังนี้

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, (กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๘๗๕.

- การอนุรักษ์สสารและวงจรการหมุนเวียน ซึ่งเป็นความสามารถในการฟื้นตัวของธรรมชาติ

- จำกัดการปล่อยของเสีย เพื่อรักษาความสามารถของธรรมชาติในการจัดการกับของเสีย

- รักษาความหลากหลายของระบบนิเวศแบบต่าง ๆ ที่มีความสัมพันธ์กันบนพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง เพื่อควบคุมความสามารถในการสร้างผลผลิตของธรรมชาติไว้

๒. การใช้ทรัพยากรอย่างมีประสิทธิภาพ ควรดำเนินการดังนี้

- ทำให้เกิดความยุติธรรม โดยอาศัยหลักการว่า “ใครทำคนนั้นต้องจ่าย”

- ให้การชดเชยกับผู้ที่ได้รับผลกระทบจากผู้ที่ก่อให้เกิดปัญหา

- มีมาตรการชดเชยแก่การผลิตที่สร้างผลดีต่อสิ่งแวดล้อมที่อาจมีกำไรน้อย

ในระบบธุรกิจ

- กระจายสิทธิและรับรองสิทธิในการใช้ทรัพยากรให้แก่กลุ่มคนในสังคม

อย่างเสมอภาค

- ให้ความคุ้มครองทรัพยากรไปพร้อมๆ กับการรักษาสิ่งแวดล้อม

- ต้องควบคุมอย่าให้สังคมต้องจ่ายค่าชดเชยเพื่อปกปิดปัญหามลพิษทางอากาศและ

สิ่งแวดล้อม

- ส่งเสริมและกระตุ้นการหมุนเวียนผลผลิตที่เลิกใช้แล้ว และหาวิธีการยืดอายุ

ผลิตภัณฑ์

๓. การหลีกเลี่ยงความล้มเหลวของกลไกรัฐที่เกี่ยวข้อง โดยการปฏิบัติดังต่อไปนี้

- ใช้กลไกการตลาดตามระบบปกติ

- ส่งเสริมเจตคติที่ดีของสังคมต่อสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ

- ยึดหลักความยุติธรรมในสังคม ถ้าใครต้องการใช้ทรัพยากรธรรมชาติ จะต้อง

ยอมจ่ายเงินตามมูลค่าที่เป็นจริงของทรัพยากรนั้น ๆ ไม่ใช่ระบบผูกขาดและพุทธศาสนามีแนวความคิดอันจะสามารถใช้เป็นทัศนะแม่บทได้ นั่นคือ ไตรสิกขา

หลักไตรสิกขานั้น ถือได้ว่า เป็นทัศนะ หรือแนวความคิดแม่บทที่จะนำไปแก้ไขปัญหาแบบองค์รวม ซึ่งมีองค์ประกอบหลัก ๓ ประการด้วยกัน กล่าวคือ

๑. ระดับพฤติกรรม คือ กิริยาของสิ่งมีชีวิตที่แสดงออกมาเพื่อตอบสนอง ต่อสิ่งเร้า อันเป็นไปอย่างเหมาะสมเพื่อการอยู่รอดของชีวิต ให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป ตัวกระตุ้นที่เหมาะสมกับความพร้อมภายในร่างกายของสัตว์ ทำให้สัตว์ปลดปล่อยพฤติกรรม

ออกมาได้เรียกว่า ตัวกระตุ้นปลดปล่อย (Releasing Stimulus) วงจรกระแสประสาทที่ไวต่อตัวกระตุ้นปลดปล่อย เรียกว่า กลไกการปลดปล่อยพฤติกรรม (Releasing Mechanism)

เมธาวิ อุดมธรรมมานุภาพ กล่าวว่า พฤติกรรม หมายถึง กิจกรรมของบุคคลที่เป็นรูปธรรม เช่น การกระทำ การตอบโต้กับสิ่งแวดล้อม และกิจกรรมภายในจิตใจที่เป็นนามธรรม เช่น ความคิด ความรู้สึก^{๓๕}

ดังนั้น พฤติกรรม คือ การกระทำหรืออาการที่แสดงออกทางกล้ามเนื้อ ความคิด และความรู้สึกเพื่อตอบสนองสิ่งเร้า เช่น การกระทำ การตอบโต้กับสิ่งแวดล้อม เป็นต้น พุทธศาสนามุ่งเน้นให้มนุษย์ มีพฤติกรรมที่สอดคล้องกับธรรมชาติป่าไม้ ไม่ฝืนกฎธรรมชาติ ไม่ข่มขืนทารุณ แสวงหาผลประโยชน์ เอารัดเอาเปรียบ แย่งชิงอำนาจ รีดทรัพยากรที่มีอยู่ในธรรมชาติโดยไม่คำนึงถึงผลเสียที่จะบังเกิดขึ้น

๒. ระดับจิตใจ เน้นให้ทุกคนมีความเมตตา กล่าวคือ รักและทูลนอม เอาใจใส่ ทุกคนมีส่วนรับผิดชอบต่อชะตากรรมของธรรมชาติร่วมกัน และมีความกตัญญูต่อธรรมชาติต้นไม้ ดังคำกล่าวที่ว่า ได้กินจากป่าต้องรักษাপ่า ได้กินจากน้ำต้องรักษาน้ำ ไม่พยายามที่จะแสดงถึงความเป็นเจ้านายของธรรมชาติป่าไม้ หากแต่ดำรงตนอยู่ในสถานะของความเป็นมิตรที่ดีต่อกัน

๓. ระดับปัญญา มองให้เห็นถึงความเชื่อมโยงของสรรพสิ่ง กล่าวคือว่ามนุษย์กับป่าไม้จะต้องสัมพันธ์กัน การกระทำการของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง จะส่งผลกระทบต่อถึงกันในพื้นที่ ฉะนั้นมนุษย์และธรรมชาติป่าไม้ จะต้องพึ่งพาอาศัย เกื้อหนุนซึ่งกันและกัน

ดังนั้นพระพุทธเจ้าและเหล่าอริยสาวกได้พิสูจน์ให้เห็นถึงแนวความคิดและหลักการดังกล่าว โดยมีวิถีชีวิตทั้งก่อนและหลังการตรัสรู้ที่ดำรงอยู่ในลักษณะประสานสอดคล้องกับธรรมชาติ มีจิตใจที่รักและ ทูลนอมธรรมชาติป่าไม้ อีกทั้งมองเห็นว่า มนุษย์กับธรรมชาติ นั้น จะต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ฉะนั้น ถึงเวลาแล้ว ที่เราจะต้องนำแนวความคิดดังกล่าวมาวางเป็นทศนะแม่บท เพื่อที่จะให้มนุษย์และธรรมชาติต้นไม้มีทำที่ประสานสอดคล้องกัน

^{๓๕} เมธาวิ อุดมธรรมมานุภาพ และคณะ, พฤติกรรมมนุษย์กับการพัฒนาตน, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต, ๒๕๔๕), หน้า ๑.

๓.๓ การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักอริยสัจ

การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักอริยสัจในระยะเริ่มต้นของศตวรรษที่ผ่านมานั้น เราได้เห็นได้ว่ามนุษยชาติได้ดำรงตนอยู่ท่ามกลางวิกฤตการณ์ที่ปั่นป่วน ซึ่งมีอยู่ทั่วขอบเขตของโลก เป็นวิกฤตการณ์ที่ซับซ้อนหลายมิติ ล้วนส่งผลกระทบต่อเราในทุก ๆ ด้าน วิกฤตการณ์ที่มนุษย์กำลังเผชิญหน้าอยู่ในขณะนี้ มีหลายประการด้วยกัน กล่าวคือ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง และปัญหาที่น่ากลัวอยู่ในขณะนี้ คือ ปัญหาสิ่งแวดล้อม

ปัญหาสิ่งแวดล้อมนั้น เมื่อกล่าวถึงภาพรวม เราจะพบได้ว่าเกิดขึ้นจากพฤติกรรมของมนุษย์ ซึ่งจะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจก็ตาม ล้วนกลายเป็นปัญหาที่จะทำลายตัวมนุษย์เอง และมนุษย์ซึ่งเป็นผู้บริโภคทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมโดยตรง จึงเป็นเรื่องยากที่หลีกเลี่ยงผลกระทบซึ่งจะเกิดขึ้นจากการเปลี่ยนแปลงของสภาวะแวดล้อมทางธรรมชาติในด้านต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องอากาศเสีย แผ่นดินทรุด และการร่อยหรอของจำนวนป่าไม้ในลักษณะต่าง ๆ

จากปัญหาสิ่งแวดล้อมที่กำลังคุกคามมวลมนุษยชาติอยู่ในขณะนี้ เป็นเหตุให้มนุษย์เริ่มหันมาให้ความสนใจ และทำให้เกิดมีการรวมกลุ่มเพื่อดำเนินกิจกรรมในการรักษาสิ่งแวดล้อม เช่น กลุ่ม Greenpeace เป็นต้น ถึงแม้ประเทศไทยเองก็ได้ตระหนักถึงปัญหาดังกล่าวจึงได้มีการกำหนดนโยบายในการพัฒนาคุณภาพสิ่งแวดล้อมอย่างชัดเจนในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ดังได้กล่าวปรารภถึงปัญหาการพัฒนาประเทศในช่วงระยะเวลา ๒๐ ปี ที่ผ่านมามีว่า

“ขณะเดียวกันก็พบว่า การขยายตัวอย่างรวดเร็วทางเศรษฐกิจนั้น ได้สร้างความเสื่อมโทรมให้แก่ทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญ ๆ หลายด้าน เช่น ที่ดิน อากาศ แหล่งน้ำและป่าไม้ เป็นต้น”

“ป่าไม้” เป็นสิ่งแวดล้อมที่มีความสำคัญต่อมนุษยชาติในการช่วยรักษาความสมดุลของระบบนิเวศ (Ecology System) ในอันที่จะป้องกันความวิบัติทางธรรมชาติ เช่น ความแห้งแล้ง ปัญหาการพังทลายของหน้าดิน ปัญหามลพิษ อุณหภูมิสูงขึ้น เป็นต้น แก่ตัวมนุษย์เอง แต่เพราะอารยธรรมตะวันตกที่มาจากรากฐานทางความคิดที่มองมนุษย์แยกต่างหากออกจากธรรมชาติ ล้วนมีท่าทีต่อธรรมชาติในลักษณะสำคัญ ๓ ประการ ดังนี้

- ก. มองเห็นว่า มนุษย์เป็นสิ่งที่แยกต่างหากออกจากธรรมชาติ
- ข. มนุษย์ที่ครอบครองธรรมชาตินั้น จะต้องครอบครอง เป็นนาย เป็นผู้พิชิต เป็นผู้จัดการธรรมชาติ
- ค. สาเหตุที่จัดการธรรมชาตินั้น ก็เพื่อนำธรรมชาติมาสร้างสรรค์ปั้นแต่งเป็นรูปลักษณ์ต่าง ๆ ในการใช้เป็นเครื่องมือบำรุงบำเรอ สนองความต้องการของมนุษย์

จากการแนวคิดดังกล่าว จึงเป็นสาเหตุให้มนุษย์ตัดไม้ทำลายป่า และนำผลประโยชน์เหล่านั้นมาสนองความต้องการของตนโดยไม่คำนึงถึงระบบนิเวศที่กำลังจะสูญเสีย

สิ่งที่สามารถชี้ชัดให้เห็นถึงความหายนะที่คนไทยได้รับจากการตัดไม้ทำลายก็คือ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๕๔ ได้เกิดเหตุน้ำท่วมในภาคใต้อย่างฉับพลัน เนื่องจากไม่มีป่าไม้คลุมดิน เหตุการณ์ดังกล่าวได้คร่าชีวิตคนไปถึง ๑๖๖ ราย ทำลายบ้านเรือนของราษฎรไป ๑๖,๐๐๐ หลัง และทำลายพื้นที่เพาะปลูกนับล้านไร่จากสภาพการณ์ดังกล่าว เราจะเห็นได้ว่า ผลของการมองธรรมชาติแบบโลกตะวันตกนั้น ได้กลายเป็นหอกที่คอยทิ่มแทง และสร้างความหายนะให้บังเกิดแก่มวลมนุษยชาติอย่างน่ากลัว และได้สร้างความสูญเสียทางด้านกายภาพ และจิตภาพให้แก่คนในสังคมโลกอย่างไม่มีวันจบสิ้น トラบเท่าที่เขายังถูกอวิชชา และคณหาครอบงำ โดยมิได้เปลี่ยนแปลงทัศนคติ และท่าทีที่ได้กระทำต่อป่าไม้

จากสภาพปัญหาดังกล่าวข้างต้น จึงย้อนเข้ามาสู่คำถามที่ว่า “ป่าไม้วิกฤติ” ผิดที่วิธีคิดหรือใครทำ จากหลักการที่กล่าวมาในเบื้องต้น ได้กลายเป็นสิ่งที่ชี้ชัดให้เราเห็นว่า ทักษะที่คนส่วนใหญ่หลงยึดเป็นแม่บทนั้น ผิดทางเสียแล้ว ดังนั้น เราจึงต้องการ “ทักษะแม่บท” (Paradigm) อย่างใหม่ ซึ่งเป็นการมองความเป็นจริงด้วยสายตาใหม่ เป็นการเปลี่ยนแปลงปฐมฐานในทางความคิด แนวคิดที่ถูกต้องจะหาได้จากที่ใด และมีแนวความคิดที่เป็นแม่บทอย่างไร คำตอบก็คือ พุทธศาสนา

“รูปแบบของการพัฒนาสิ่งแวดล้อมที่สนองความต้องการของคนในรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ทำให้คนรุ่นต่อไปในอนาคต ต้องประนีประนอมยอมลดทอนความสามารถในการที่จะตอบสนองความต้องการของตนเอง” (Sustainable Development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs) คำกล่าวข้างต้นนั้นคือคำจำกัดความของ “การพัฒนาอย่างยั่งยืน” หรือ “การพัฒนาที่ยั่งยืน” ภาษาอังกฤษเรียกว่า Sustainable Development โดยสมัชชาโลกจาก World Commission on Environment ที่กำเนิดขึ้นจากรายงานเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาอย่างยั่งยืน (The Brundtland Report หรือ Our Common Future) ภาพรวมของรายงานฉบับนี้มีความมุ่งหมายของการสร้างความร่วมมือในระดับโลก ที่จะรักษาและป้องกันสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติไว้ เนื่องจากความเสื่อมโทรมและสูญเสียทางทรัพยากรธรรมชาติที่ได้ปรากฏขึ้น ปรัชญาแนวคิดนี้ได้รับความสำคัญต่อการวางความมุ่งหมายจากองค์กรในระดับโลกต่างๆอย่างมากมาย และทั้งการประชุมเพื่อค้นหาแผนปฏิบัติการที่จะเป็นแนวทางร่วมกัน แต่ความหมายของการพัฒนาอย่างยั่งยืนจากรายงานเรื่องสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาอย่างยั่งยืนนั้น มีการสื่อความหมายที่กว้างครอบคลุมหลากหลายประเด็น

การพัฒนาอย่างยั่งยืนตามแนวคิดเชิงพุทธศาสตร์กล่าวว่าหัวใจของการพัฒนาที่ยั่งยืน นั้น ประกอบด้วยคำศัพท์ที่นำมาจับคู่กัน ๒ คู่ คือ การพัฒนา (Development) กับสิ่งแวดล้อม (Environment) และเศรษฐกิจ (Economy) กับนิเวศวิทยา (Ecology) โดยเห็นว่าควรให้ความสำคัญทาง เศรษฐกิจอยู่ภายใต้เงื่อนไขของการอนุรักษ์สภาพแวดล้อม หมายความว่าต้องให้การพัฒนาหรือ ความเติบโตทางเศรษฐกิจนั้น อยู่ในภาวะที่สิ่งแวดล้อมรองรับไหวด้วย หรือว่าเจริญไปโดยไม่รังแก ธรรมชาติ การพัฒนาที่ยั่งยืนนี้มีลักษณะเป็นการพัฒนาที่เป็นบูรณาการ (integrated) คือทำให้เกิด เป็นองค์รวม (holistic) หมายความว่าองค์ประกอบทั้งหลายที่เกี่ยวข้องจะต้องมาประสานกันครบ องค์ และมีลักษณะอีกอย่างหนึ่งคือ มีดุลยภาพ (balanced) สำหรับการจะพัฒนาจะสำเร็จได้นั้น พระ ธรรมปิฎกเห็นว่า คนต้องมีจริยธรรม เนื่องจากปัจจุบันมนุษย์มีนิสัยที่เป็นสังคมบริโภค ประสบกับ ปัญหาสังคมและชีวิตจิตใจ จนกระทั่งเกิดปัญหาสิ่งแวดล้อมขึ้น จึงต้องนำเอาจริยธรรมมาช่วย แก้ปัญหาอย่างจริงจัง โดยการพัฒนาให้คนมีจริยธรรมนั้นจะสำเร็จได้ด้วย

การศึกษา อย่างน้อยจะต้องรู้เท่าทันปัญหา เมื่อพัฒนาคนขึ้นไปแล้ว จึงจะเกิดจริยธรรม ที่แท้จริง คือ เป็นจริยธรรมแห่งความพอใจและความสุข การพัฒนาอย่างยั่งยืนว่า ในภาษา พระไตรปิฎก หรือภาษาบาลี จะปรากฏในคำ ๒ คำ คือ ภาวนา กับ พัฒนา โดยให้ความหมายของคำ ทั้งสองนี้ว่าพัฒนา หรือ วัฒนา หมายถึง การเติบโต เช่น ต้นไม้งอก เป็นการเติบโตที่ไม่มีการ ควบคุม ไม่มีการกำหนดเป้าหมาย ซึ่งอาจจะยั่งยืนหรือไม่ยั่งยืนก็ได้

ภาวนา หมายถึง เจริญ เป็นความเจริญที่ยั่งยืน มีการควบคุมและกำหนดเป้าหมาย ซึ่งคำ ว่าภาวนานี้ใช้ในการพัฒนามนุษย์ คือ กายภาวนา จิตภาวนา สติภาวนา และปัญญาภาวนา โดยการ พัฒนาที่ยั่งยืนเป็นการพัฒนาที่สัมพันธ์กับมนุษย์ มีมนุษย์เป็นตัวตั้งในการพัฒนาซึ่งหากมองไปว่า การพัฒนาอย่างยั่งยืน เป็นการพัฒนาที่สัมพันธ์กับโลกและสิ่งแวดล้อม ส่วนใหญ่ หมายถึงการรักษา มรดกของโลก สิ่งแวดล้อมของโลกให้คงอยู่ชั่วลูกชั่วหลาน จะเป็นแนวคิดที่สัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม อย่างเดียว นอกจากนี้แนวคิดทางพระพุทธศาสนายังถือว่ามนุษย์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญ คือให้คน เป็นศูนย์กลางของการพัฒนา เพื่อให้การพัฒนาเป็นไปเพื่อการสร้างสันติสุขการอยู่ร่วมกันระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ โดยใช้การศึกษาเป็นกลไกในการดำเนินการ และมีหลักธรรมทางพุทธศาสนา เป็นเครื่องมือ เป็นการใช้วิถีชีวิตของคนเป็นฐานความคิดในการพัฒนา คือจะมุ่งไปที่การพัฒนา ระบบการดำเนินชีวิตของคน ชุมชน และสังคม ตลอดจนสภาพแวดล้อมให้ดำรงอยู่ด้วยดีต่อเนื่อง เรื่อยไป เราจะนำหลักธรรม ๔ ประการ คือ (๑) ทุกข์ คือ การมีอยู่ของทุกข์ ความกลัวและความ ผิดหวังล้วนเป็น ทุกข์ การพลัดพรากจากของที่รักก็เป็นทุกข์ ความเกลียดก็เป็นทุกข์ ความอยาก ความยึดมั่นถือมั่น ความยึดติดในขั้นทั้ง ๕ ล้วนเป็นทุกข์ (๒) สมุทัย คือ เหตุแห่งทุกข์ เพราะอวิช า ผู้คนจึงไม่สามารถเห็นความจริงของชีวิต (๓) นิโรธ คือ ความดับทุกข์ การเข้าใจความจริงของชีวิต

นำไปสู่การดับความเศร้า โศกทั้งมวล อันยังให้เกิดความสงบและความเบิกบาน และ (๔) มรรค คือหนทางนำไปสู่ความดับทุกข์นี้มาใช้แก้วิกฤติโลกได้อย่างไร คำตอบคือ นำหลักรู้ หลักคิดนี้ มาใช้เป็นแนวคิด และทิศทางเพื่อทำความเข้าใจในสภาพวิกฤต มูลเหตุวิกฤต เป้าหมายของการแก้ปัญหาวิกฤต และมรรควิธีปฏิบัติในการขจัดปัดเป่าวิกฤตดังกล่าวออกไป หรือให้ลดความรุนแรงลง ให้วิกฤตกลายเป็นโอกาส เพราะมีความจริงเชิงประจักษ์ในสังคมมนุษย์ตั้งแต่อดีตเสมอมาว่า ปัญหาจะเป็นบ่อเกิดแห่งปัญญา ซึ่งสอดคล้องกับคำกล่าวของปราชญ์ชาวบ้านท่านหนึ่งว่า “ปัญหาไม่มี ปัญญาไม่มี” ที่สำคัญคือศาสนาทุกพระองค์ทั้งพุทธ คริสต์ อิสลาม ก็เดินตามทางสายนี้ วิกฤตสิ่งแวดล้อมโลก ก็ดี วิกฤตเศรษฐกิจ สังคม การเมืองก็ดี ล้วนหนีไม่พ้นหลักเหตุผลหรือหลักรู้ หลักคิดที่เรียกว่า ธรรม ๔ ประการ คือ (๑) ทุกข์ คือ ความทุกข์ (๒) สมุทัย เหตุที่เกิดทุกข์ คือ กิเลส ตัณหาที่กระตุ้นจิตใจให้ส่ายแสหาอารมณ์ที่ปรารถนา อยากได้ อยากมี อยากเป็น และอยากพ้นไปจากภาวะไม่ปรารถนา เป็นเหตุแห่งทุกข์ที่ต้องละพระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้ก็เพื่อให้ทราบว่ ทุกข์ทั้งหมดซึ่งเป็นปัญหาของชีวิต ล้วนมีเหตุให้เกิดเหตุ นั้น คือ ตัณหา อันได้แก่ความอยากได้ต่างๆ ซึ่งประกอบไปด้วยความยึดมั่น (๓) นิโรธ ความดับทุกข์ คือ ภาวะที่เป็นผลจากการดับตัณหาและสามารถพ้นจากทุกข์ได้เด็ดขาด เป็นภาวะที่ต้องทำให้ประจักษ์แจ้ง พระพุทธรเจ้าทรงแสดงไว้ก็เพื่อให้ทราบว่ ทุกข์คือปัญหาของชีวิตทั้งหมดที่สามารถแก้ไขได้นั้น ต้องแก้ไขตามทางหรือวิธีแก้ (๔) มรรค ข้อปฏิบัติให้สู่ถึงความดับทุกข์ ซึ่งมีองค์ประกอบ ๘ ประการ อันเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นแบบอย่างหรือทางดำเนินชีวิตที่ดีเลิศ จัดเป็นเหตุที่ควรเจริญ คือ ลงมือปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงนิโรธ โดยสรุปเป็นหลักแห่งการศึกษาปฏิบัติสำคัญได้ ๓ ประการ คือ สิล สมาธิ ปัญญาข้างต้น วิกฤตสิ่งแวดล้อมโลก (World environment crisis) การที่มนุษย์หรือชาวโลกจะแก้วิกฤตสิ่งแวดล้อมหรือออกจากภาวะโลกร้อน หรือภาวะอันไม่พึงประสงค์ที่เราเรียกว่า ธรรมชาติแวดล้อมเป็นเหตุก่อทุกข์ให้กับเรานั้น มนุษย์ต้องใช้หลักรู้หลักคิดธรรมะ ๔ ประการนี้เป็นเครื่องมือพัฒนาตนเองทั้งภายใน คือ

๑) มนุษย์ต้องรู้สภาวะธรรม คือ สภาพการณ์ของภาวะโลกร้อน เป็นต้น ให้ได้ว่าคือ อะไร อยู่ในลักษณะ หรือสภาพใด เช่น รู้ว่าร้อนระดับไหน ขนาดไหน เป็นต้น

โดยทั่วไปมนุษย์สัมผัสสภาวะร้อนภายนอกกายได้ โดยอาศัยประสาทสัมผัสทางกาย (กายสัมผัส) และส่งสู่จิตให้รู้สึกได้ จำได้ คิดได้ และรู้ได้ และเป็นเหตุก่อทุกข์ คือ บีบคั้น กาย ใจ ให้ทรมานทรมานเพราะกายร้อน อุณหภูมิในร่างกายกับภายนอกไม่สมดุลตามกฎ หรือเหตุปัจจัยที่ธรรมชาติกำหนดให้ ผลคือเกิดความทุกข์กายและทุกข์ใจ และพูดจากันว่าเกิดภาวะโลกร้อน คือตนเองรู้สึกร้อนทั้งกายและใจ ส่วนโลกคือ ดิน น้ำ อากาศ เป็นต้น ที่อยู่ภายนอกกายใจมนุษย์นั้น มันไม่ได้มาทุกข์ร้อนอะไรกับมนุษย์เลย ดังนั้น การรู้สภาวะธรรม ของวิกฤตโลกร้อนจะมีนัยยะ

สำคัญอยู่ที่ความรู้สึทางกายใจของมนุษย์นั่นเอง แต่สำหรับมุมมองของคนทั่วไปที่รู้เข้าใจศาสตร์สมัยใหม่ก็จะมองสภาวะธรรมของโลกออกไปที่ระดับอุณหภูมิของโลกที่เพิ่มดิกิริขึ้น ตามมาตรวัดที่มนุษย์คิดค้นได้ บวกกับความรู้สึกร้อนของตนเอง ความรับรู้ทั้ง ๒ ลักษณะนี้ภาษาธรรมใช้คำว่า รู้สภาวะธรรมของวิกฤตโลกร้อน (Knowing the nature of the hot world crisis)

ส่วนวิกฤตสิ่งแวดล้อมที่เป็นรายย่อยอื่นๆ ทั้งที่เป็นธรรมชาติก็ดี สังคม-วัฒนธรรม ก็ดี เช่น ดินถล่ม น้ำท่วม สงครามศาสนา สงครามการเมือง สงครามเศรษฐกิจ เป็นต้น ก็มีนัยยะเดียวกัน คือ มนุษย์ต้องเริ่มต้นที่รู้สภาพหรือสภาวะธรรมของสิ่งนั้นๆ เป็นเบื้องต้น

๒) ต้องเห็นสังขาร คือ มนุษย์ต้องเห็นหรือทำความเข้าใจในเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดภาวะวิกฤตสิ่งแวดล้อม มีวิกฤตโลกร้อนเป็นต้น ว่ามีเหตุปัจจัยอะไรบ้าง เช่น เหตุอันมีอยู่ในตัวธรรมชาติ หรือกฎธรรมชาติ บทบาทธรรมชาติ ผลธรรมชาติเองโดยตรง หรือเหตุอันเกิดจากน้ำมือมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้องและหรือทั้ง ๒ ส่วนที่กล่าว เหตุปัจจัยที่คนทั่วไปพอจะรับรู้และเห็นได้ ประเมินได้ก็คือเหตุปัจจัยทั้ง ๒ ส่วนนี้ และเป็นตัวก่อวิกฤตสิ่งแวดล้อมขึ้นในโลก เช่น วิกฤตโลกร้อน และมนุษย์รู้สึกว่โลกคือตนเองร้อนมากกว่าเดิม และมองเห็นว่า พืช สัตว์ก็ได้รับผลด้วย แต่เหตุปัจจัยในรายละเอียดเชิงลึกและกว้างกว่านั้นนั้น มนุษย์จะต้องช่วยกันเรียนรู้ต่อไป

จึงสรุปว่าหลักคิดนี้ คือธรรม ๒ ประการแรกนี้ที่ชื่อว่า สภาวะธรรมและสังขาร หรือ ทุกข์อริยสัจ และทุกข์สมุทัย อริยสัจ นั้นโดยหน้าที่ของมนุษย์แล้วจำเป็นจะต้องรู้และต้องเห็น คือ รู้สภาพ และเห็นเหตุปัจจัยเกิดของมัน จึงจะช่วยกันแก้ไขป้องกันมิให้เกิดผลเสียต่อตนเองได้

๓) ต้องทำตามธรรม หรือปฏิบัติธรรม คือมนุษย์ต้องลงมือปฏิบัติตามธรรมในข้อ ๓ ได้แก่ สังขาร คือ ขจัดเหตุปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดภาวะวิกฤต เช่น โลกร้อน เป็นต้น โดยการช่วยกันสร้างความสมดุลให้เกิดขึ้นทั้งที่ตนเอง และธรรมชาติแวดล้อมภายนอกตน นั่นคือมนุษย์ต้องลงมือทำหน้าที่แก้ไขทั้งที่ตัวตนของตน และสิ่งแวดล้อมภายนอกตน ที่มนุษย์ทั่วไปรู้ และทำได้บ้างแล้ว คือ สร้างเครื่องปรับอากาศให้สอดคล้องกับอุณหภูมิที่ร่างกายตนต้องการ และลดการตัดไม้ทำลายป่า และหรือรณรงค์ให้มีการปลูกป่ารักษาแหล่งน้ำ เป็นต้น ตรงจุดนี้เองที่พุทธทาสภิกขุท่านอธิบายว่า “การปฏิบัติธรรมคือ การทำหน้าที่” และที่ว่าถูกต้องตามธรรมก็คือ ถูกต้องตามกฎหมาย หรือ สังขาร คือ ความจริงที่เป็นองค์รวม และธรรมสังขาร คือ ความจริงเฉพาะของสิ่งนั้นๆ นั่นเอง

๔) ต้องมีหรือต้องได้ปฏิเวธธรรม คือ มนุษย์จะต้องหาทางแก้ไขให้ได้ว่าความปลอดภัย วิกฤตสิ่งแวดล้อม เช่น วิกฤตโลกร้อนเป็นต้นที่ว่านั้นคืออะไร และต้องตั้งเป้าไว้ว่าเราจะไปให้ถึง เข้าให้ถึงภาวะหรือสภาวะนั้น ซึ่งเราคิดว่านั้นคือสภาวะทางกายของเรา และจะส่งผลต่อสภาวะทางจิตของเราด้วย พาตนเองเข้าสู่และอยู่กับหลักธรรมคือสังขาร ๓ คือ สังขารุลักษณะ คือ สรรพธา เชื่อมั่นในความเป็นมนุษย์ของตนว่าสามารถเข้าถึง สังขารุโพธิ์ คือ การตามรู้ความจริงทั้งหลายได้

โดยอาศัย สัจจานุปัตติ คือ การตามปฏิบัติโดยใช้พลังกายใจของตน นั่นคือการอาศัยปฏิบัติธรรม เป็นเครื่องมือเข้าถึงปฏิเวธธรรม นั่นเอง

วิกฤตเศรษฐกิจโลก (World economic crisis) สิ่งนี้ชื่อว่า เศรษฐกิจ (Economies) นั้น เป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ทุกคน ผู้รู้ให้นิยามคำ “เศรษฐกิจ” ว่าได้แก่กิจอันประเสริฐ คือกิจที่จะ ช่วยให้ชีวิตมนุษย์ดำรงอยู่และขับเคลื่อนต่อไปได้ ว่ากันว่าสาระสำคัญของระบบเศรษฐกิจ คือ การผลิต การจ่ายผลผลิต และการบริโภคผลผลิต ซึ่งเกี่ยวกับปัจจัยในการดำรงชีพของมนุษย์ คือสิ่งที่เป็นเครื่องอุปโภคบริโภคในชีวิตประจำวัน ซึ่งปัจจุบันระบบเศรษฐกิจของมนุษย์ถูกกำหนดให้ ขึ้นอยู่กับรายรับ รายจ่าย ที่เป็นเงินตรา เข้ามาเป็นตัวขับเคลื่อนการกิจและการได้มาซึ่งปัจจัยในการ ดำรงรักษาชีวิต เมื่อกระแสไหลเวียนของตัวเงินเกิดขัดข้อง เพราะความพร่องทางปัญญาของมนุษย์ ก็ก่อปัญหาอื่นๆ ตามมาอีกมากมาย และกระทบต่อผู้คนทั่วโลก

มนุษย์ไม่ปรารถนาประสบภาวะวิกฤตเศรษฐกิจ แต่เศรษฐกิจก็อยู่ในฐานะเป็น ธรรมดา ประการหนึ่งและอยู่ภายใต้หลักเหตุผล ที่ภาษาพุทธธรรมเรียกว่า หลักอริยสัจจ์ หรือ หลักอทิปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท นั่นเอง คือมันมีเหตุปัจจัยให้เกิด มีเหตุปัจจัยให้ดับ ชาวพุทธที่ได้ เรียนรู้หลักธรรมที่ชื่อว่า อทิปปัจจยตาปฏิจจสมุปบาท หรือ หลักอริยสัจจ์ หรือ หลักธรรม ๔ ความหมายที่กล่าวนี้ก็จะอยู่กับภาวะวิกฤต และทำความเข้าใจรวมทั้งแก้ภาวะวิกฤตให้เป็นโอกาส ได้ คือ

๑. ต้องรู้ คือรู้ว่า สภาพปัญหา หรือ สภาพธรรมของเศรษฐกิจหรือวิกฤตเศรษฐกิจคือ อะไร อย่างไร ใคร เมื่อใด เป็นต้น

๒. ต้องเห็น คือ ทำความเข้าใจให้ได้ว่าภาวะวิกฤตที่วุ่นนั้นมีอะไรเป็นเหตุเกิด ค้นหาเหตุ ปัจจัยนั้นให้พบ

๓. ต้องทำ คือต้องลงมือปฏิบัติการขจัดเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดวิกฤตตามที่ได้รู้สภาพและ เห็นเหตุปัจจัยที่แท้จริงของภาวะวิกฤตนั้นได้

๔. ต้องเป็น คือ เข้าถึงภาวะปกติหรือภาวะหลุดพ้นจากวิกฤต มีอิสระได้ ไม่ตกเป็นทาส ปัญหา แต่ใช้ปัญญาเป็นเครื่องประคับประคองตน

ชาวพุทธที่เข้าถึงธรรมของพระพุทธเจ้า หรือพุทธธรรม จะไม่เดือดร้อน หรือเป็นทุกข์ กับภาวะวิกฤต ดังกล่าวนั้นจนเกินเหตุ เพราะมีความรู้ ความแจ่มชัดในสังขธรรมหรือกฎธรรมชาติว่า ธรรมหรือสิ่งทั้งหลายเกิดจากเหตุและจะดับลงเพราะเหตุดับ คือ มีเกิด มีดับ เป็นธรรมดา

นอกจากชาวพุทธใช้หลักเหตุผลเข้าใจในสภาพ มูลเหตุ เป้าหมาย และมรรควิธีแก้วิกฤต ตามแนวคิด แนวปฏิบัติ ตามธรรม ๔ ประการแล้ว ชาวพุทธยังสามารถนำหลักพุทธธรรม ขอบัญญา มาแก้ไขปัญหายุ่งยากภาวะที่เกิดขึ้นที่กายใจของมนุษย์ได้ด้วย โดยอาศัย ความรู้ ความเข้าใจใน

กระบวนการเกิดทุกข์ในจิตของมนุษย์ที่เรียกว่า ปฏิจสงฺกุปาท มิวชชา สังขาร ชาติ ภพ ที่เรียกว่า สมุทัยวาระ และมีศรัทธา ปราโมทย์...วิมุตติ ที่เรียกว่า นิโรธวาระ เป็นเครื่องมือแก้ทุกข์จิตทุกข์ใจลงได้ ไม่ให้เกิดภาวะวิกฤตขึ้นในจิตใจ หรือจิตใจเกิดวิกฤต เพราะพิษของเศรษฐกิจเป็นเหตุ โดยอาศัยสติสัมปชัญญะเป็นตัวช่วยสำคัญคือมีสติปัญญารู้ว่ามันเป็นเช่นนั้นเอง คือเป็นไปตามเหตุปัจจัย วิกฤตการเมือง และความสงบสุขของโลก (World political conflict and peace crisis) ชาวพุทธมองการเมืองว่าเป็นธรรมะในข้อ ๓ ในธรรม ๔ ความหมายคือ มองว่า การเมืองเป็นเรื่องหน้าที่ของมนุษย์ ที่ต้องทำหรือปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎหมาย หรือกฎธรรมชาติ และ กฎมนุษย์ที่สอดคล้องถูกต้องตามกฎหมาย จึงจะก่อผลดีแก่มนุษย์ได้ และมองการปกครองตามระบอบประชาธิปไตยว่าจะต้องถือธรรมเป็นใหญ่ ที่เรียกว่า ธรรมาธิปไตย^{๓๖} ไม่ยกย่องให้ถือตน และถือมติสังคม (อธตาริปไตยและโลกาธิปไตย) ที่ปราศจากธรรมเป็นใหญ่ บังเอิญบุคคลหรือกลุ่มบุคคลก็เป็นใหญ่ได้ คือให้มีอำนาจปกครอง หรือ จัดการสังคมได้ แต่ต้องอยู่ภายใต้ธรรม ให้ถือธรรมเป็นใหญ่ ไม่ถือตนและหรือถือสังคมคือคนหมู่มากเป็นใหญ่และทุกคนทุกฝ่ายต้องปฏิบัติตามธรรม นักการเมืองต้องถือธรรมเป็นใหญ่ ประชาชนเองก็ต้องถือธรรมเป็นใหญ่ “ถ้านักการเมืองและสมาชิกในสังคมขาดธรรม ประชาธิปไตยก็จะเป็นประชาธิปไตย” (พุทธทาสภิกขุ) นั่นคือนักการเมืองและสมาชิกในสังคมจะต้องผ่านการฝึกอบรมตนให้มีปัญญาธรรม คุณธรรม และจริยธรรม นั่นคือ ทุกฝ่ายจะต้องเป็นผู้รู้ดี คิดดี และทำดี ตามหลักอริยสัจ หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือหลักโพธิปักขิยธรรม มีสติปัญฐาน เป็นต้น หรืออีกนัยหนึ่ง นักการเมืองและสมาชิกสังคมจะต้องตั้งตนและวางตนไว้ในธรรมคือ หลักกุศลกรรมบถ มีกายสุจริต วาจสุจริต และ มโนสุจริต และ หลักหนี อกุศลการบถ คือ กายทุจริต วาจทุจริต และมโนทุจริต ถ้าสมาชิกในสังคมทุกภาคส่วนถือธรรมเป็นใหญ่ คือปัญญาธรรม คุณธรรม และจริยธรรม ดังกล่าว ข้างต้น เชื่อว่าภาวะวิกฤตทางการเมืองของโลกจะไม่เกิดหรือเกิดแต่จะแก้ไขได้โดยสันติ ผู้คนและสังคมก็จะมี ความสงบและมีความสุขได้ในอธิปไตยสูตร พระพุทธองค์ได้แสดงหลักการในการใช้อำนาจไว้ ๓ ประการ คือ

๑. อธตาริปไตย หมายถึง การถือตนเองเป็นใหญ่
๒. โลกาธิปไตย หมายถึง การถือคนอื่นเป็นใหญ่
๓. ธรรมาธิปไตย หมายถึง การถือธรรมเป็นใหญ่^{๓๗}

^{๓๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๑๐๑.

^{๓๗} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๒๘/๒๓๑.

นักปกครองจะต้องมีคุณลักษณะทั้ง ๓ ประการที่กล่าวมานี้ แต่วิธีการปกครองก็เป็นปัจจัยที่สำคัญในการสร้างความสำเร็จในสังคมได้โดยอาศัยธรรมาธิปไตย หมายถึง การถือธรรมเป็นใหญ่ ในมุมมองของชาวพุทธที่รู้จักพุทธธรรม ก็มองว่า การเมืองคือธรรม วิฤตการเมืองก็คือ วิฤตธรรมะ หรือวิฤตมนุษย์ที่พร่องในการรู้ธรรม เห็นธรรม และทำตามธรรม จึงได้ผลธรรมที่เป็นผลดีไม่สมบูรณ์ หรือพร่องในธรรม ๔ ประการคือ สภาธรรม สังฆธรรม ปฏิบัติธรรม และปฏิเวชธรรม นั่นเอง

ดังนั้นการพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักอริยสัจจ์สังคมจะต้องผ่านการฝึกอบรมตนให้มี ปัญญาธรรม คุณธรรม และจริยธรรม นั่นคือ ทุกฝ่ายจะต้องเป็นผู้รู้ดี คิดดี และทำดี ตามหลักอริยสัจจ์ หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือหลักโพธิปักขิยธรรม มีสติปัญญาน เป็นต้น เพื่อขจัดเหตุปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดภาวะวิฤต เช่น โลกร้อน เป็นต้น หรืออีกนัยหนึ่ง นักการเมืองและสมาชิกสังคมจะต้องตั้งตนและวางตนไว้ในธรรมคือ หลักกุศลกรรมบท มีกายสุจริต วาจาสุจริต และ มโนสุจริต และ หลักหนีอกุศลการบพ คือ กายทุจริต วาจาทุจริต และมโนทุจริต

๓.๔ การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักธรรมนิยาม

นิยาม หรือ นิยามะ (บาติ) กำหนดอันแน่นอน, ความเป็นไปอันมีระเบียบแน่นอนของธรรมชาติ, กฎธรรมชาติ นิยาม ๕ ประการ ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่างในโลกและในอนันตจักรวาล ทุกสิ่งทุกอย่างดำเนินไปตามกฎทั้ง ๕ ประการนี้

๑. ธรรมนิยาม (General Laws) อันได้แก่กฎไตรลักษณ์ทั้ง 3 คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา (คู่ที่ ธรรมนิยามสุดต้ง)คือ ชาติทั้งปวงเป็นมีสถานะเป็นกระแส สันสະเทือน(คลื่น) ผันพวน ไม่แน่นอน สิ่งใดเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นย่อมดับไปเป็นธรรมดา สัตว์ทั้งปวงย่อมต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย ทั้งสิ้น เป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับสิ่งทั้งหลาย เป็นกฎสากลที่ครอบคลุมความเป็นไปทั้งฝ่ายจิต และฝ่ายวัตถุ กฎข้อนี้มีขอบเขตครอบคลุมกว้างขวางที่สุดของทุกนิยาม กฎนิยามทั้งปวงอยู่ภายใต้กฎข้อนี้ เป็นกฎธรรมนิยามนี้ทำให้เกิดนิยามข้ออื่น และนิยามข้ออื่นๆที่สัมพันธ์กันก็ทำให้เกิดกฎธรรมนิยามอันนี้ เช่นกัน (เช่น การจุดไม้ขีดไฟ - อุตุนิยาม - ทำให้เกิดการเผาไหม้เปลี่ยนแปลง สูญสลายไป - ธรรมนิยาม)

๒. อุตุนิยาม(Physical Laws) คือ กฎธรรมชาติที่ครอบคลุมความเป็นไปของปรากฏการณ์ ในธรรมชาติ เกี่ยวกับวัตถุที่ไม่มีชีวิตทุกชนิด หลักของอุตุนิยาม ตามแนวพระพุทธศาสนามุ่งให้ผู้เข้าใจเกี่ยวกับกฎธรรมชาติที่ว่าด้วยวัตถุ อุตุนิยาม คือลักษณะสถานะต่างๆ ของธาตุทั้ง ๕ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ และอากาศ ซึ่งก็คือปรากฏการณ์ทางธรรมชาติต่างๆเมื่อมีเหตุ

ปัจจัยเพียงพอที่จะเป็นไปได้โดยไม่มีใครเป็นผู้กำหนดหรือห้ามได้ เช่น การที่จะเกิดฝนตก ก็มีเหตุปัจจัยเพียงพอให้เกิดฝนตก เช่น การระเหยของน้ำบนดิน การรวมตัวของก้อนเมฆ การเกิดลมพัด การกระทบกับความเย็น ก่อให้เกิดฝนตก เป็นต้น ตลอดจนปรากฏการณ์ทางวัตถุอื่นๆ เช่น การเคลื่อนที่ของจักรวาล แรงดึงดูด แผ่นดินไหว ไฟฟ้า เป็นต้น ซึ่งปรากฏการณ์เหล่านี้ พระพุทธศาสนาถือว่าเกิดขึ้นเพราะวัตถุธาตุต่างๆ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ เปลี่ยนแปลงสภาวะการณของตัวเอง เพราะอิทธิพลจากการปรับสถานะธาตุตามอุณหภูมิคือความร้อนและเย็น ดังนั้นกฎข้อนี้จึงชื่อว่า อุดุนิยาม (อุตุในพระไตรปิฎกแปลว่าพลังงาน, ฤดู, ความร้อนเย็น)

๓. พีชนิยาม (Biological Laws) คือ กฎธรรมชาติที่ครอบคลุมความเป็นไปในพันธกรรม กระบวนการถ่ายทอดข้อมูลของสิ่งมีชีวิตทั้งพืช สัตว์ เชื้อไวรัสและจิต กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์โดยเฉพาะ กฎข้อนี้จึงหมายรวมในเรื่องของร่างกายและกระบวนการทำงานของสิ่งมีชีวิตต่างๆ ที่เกิดจากการถ่ายทอดข้อมูลทางพันธุกรรมด้วย สิ่งที่เราเรียกว่ากฎพีชนิยามนี้ทำให้เมื่อเรานำเมล็ดข้าวเปลือกไปเพาะ ต้นที่งอกออกมาจะต้องเป็นต้นข้าวเสมอ หรือช้างเมื่อออกลูกมาแล้วย่อมเป็นลูกช้างเสมอ (หว่านพืชเช่นไรย่อมได้ผลเช่นนั้น) ความเป็นระเบียบนี้พระพุทธศาสนาค้นพบว่า เป็นผล มาจากการควบคุมของธัมมตาทั้ง ๓ คือ สมตา (การปรับสมดุล) วัฏฏะ (การหมุนวนเวียน) และ ชีวิต (การมีหน้าที่ต่อกัน) นั่นเอง พีชนิยามเป็นกฎธรรมชาติในฝ่ายที่เป็นระเบียบตรงกันข้ามกับธรรมนิยามซึ่งเป็นกฎธรรมชาติในฝ่ายที่ไม่มีระเบียบ

๔. จิตนิยาม (Psychic Laws) คือ กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับกลไกการทำงานของจิต พระพุทธศาสนา ค้นพบว่า คนเราประกอบด้วยส่วนที่สำคัญ 2 ส่วน คือ ร่างกายและจิตใจ จิตนิยามคือกฎธรรมชาติในส่วนที่เกี่ยวกับการทำงานของจิตเท่านั้น กระบวนการของความคิด พระพุทธศาสนาเชื่อว่าสัตว์โลก ประกอบด้วยองค์ประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งของชีวิต คือ จิต จิตในทัศนะของพุทธศาสนาเป็นสิ่งที่ต่างหากจากกาย ในฐานะที่เป็นสิ่งหนึ่งต่างหากจากกาย จิตก็มีกฎเกณฑ์ในการทำงาน เปลี่ยนแปลงและแสดงพฤติกรรม เป็นแบบฉบับเฉพาะตัว จิตนิยาม ได้แก่ นามธาตุ คือ จิตและเจตสิกที่เป็นธรรมชาติ

๕. กรรมนิยาม (Karmic Laws) คือ กฎแห่งเหตุผล ที่ครอบคลุมความเป็นไปในฝ่ายจิต วิญญาน โดยเฉพาะ อันได้แก่ กฎแห่งกรรมเป็นกฎแห่งการให้ผลของการกระทำ กฎอันเป็นเหตุเป็นผลของธรรมชาติทางนามธรรม คือ การกระทำของจิต ที่เกิดจากเจตนาของจิต อันเป็นมโนกรรม (กรรมจากความนึกคิดต่างๆ) ตลอดจนอาจเป็นเหตุให้ทำ กายกรรม (กรรมจากการกระทำทางร่างกาย) และวจีกรรม (กรรมจากการสื่อสาร) และมีการให้ผลเป็นวิบากกรรม คือ กรรมสามารถให้ผลแสดงออกมาในสภาพทางกายหรือทางวัตถุได้ ซึ่งการให้ผลของกรรมมีลักษณะเป็นอนินโดย คือ ไม่อาจเข้าใจได้ด้วยการคิดทางตรรกะ

พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งเรื่องทั้งปวง แสดงว่าทรงค้นพบนิยามหรือกฎธรรมชาติทั้ง 5 เหล่านี้ พระองค์ทรงสอนเน้นในส่วนที่เกี่ยวกับธรรมนิยามจิตนิยาม และกรรมนิยาม พระองค์ทรงสอนเรื่อง อุดุนิยามและพีชนิยามเพียงเล็กน้อย ในทางกลับกัน นักวิทยาศาสตร์ศึกษานั่นในส่วนที่เกี่ยวกับอุดุนิยามและพีชนิยาม ไม่ค่อยสนใจในส่วนธรรมนิยาม จิตนิยาม และกรรมนิยามนี้คือจุดเน้นที่ต่างกัน ระหว่างพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ พระพุทธศาสนาจึงมองภาพรวมของโลกและชีวิตได้กว้างขวางมากกว่า ประเด็นสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ นิยามเป็นกฎธรรมชาติสากลที่ครอบคลุม ๔ กฎย่อยดังที่ กล่าวมาแล้ว แม้พระพุทธศาสนาจะศึกษานั่นเรื่องธรรมนิยามจิตนิยาม และกรรมนิยามก็จริง ถึงกระนั้น พระพุทธศาสนา ก็ไม่ปฏิเสธเรื่องอุดุนิยามและพีชนิยามที่เป็นจุดเน้นของวิทยาศาสตร์ เพราะเหตุนี้เอง พระพุทธศาสนาจึง ไม่ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์

ดังนั้น ความคิดที่ว่าศาสนาพุทธสอนว่าทุกอย่างเกิดขึ้นจากกฎแห่งกรรมเท่านั้น ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นความคิดที่ไม่สมบูรณ์ เพราะกฎธรรมชาติไม่ได้มีแค่กฎแห่งกรรมเท่านั้น แต่ยังมีกฎธรรมชาติต่างๆรวมกันแล้วถึง ๕ กฎ และแต่ละกฎก็สำคัญเท่าๆ กัน ดังนั้น การวิเคราะห์ใดๆ ในทางพระพุทธศาสนา จึงต้องอิงกฎธรรมชาติกฎอื่นๆ ทุกกฎร่วมด้วย จากการค้นพบธรรมะดังกล่าวนี้ ทำให้เราทราบว่า ความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาเป็นเพียงเลี้ยวหนึ่ง ของธรรมะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบเท่านั้น ยังมีเรื่องราวอีกมากมายที่พระองค์ทรงค้นพบ แล้วมิได้นำมาตรัสให้ฟัง และเรื่องที่น่ามาตรัสเล่านั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้ฟังได้ข้อคิดแนวทางในการ ปฏิบัติธรรมอันนำไปสู่ความพ้นทุกข์ซึ่งเป็นเรื่องหลักในชีวิต

อย่างไรก็ตาม ถ้ามนุษย์มีความเข้าใจในกฎธรรมชาติของตนเองและสิ่งแวดล้อมทางสังคมที่เกิดขึ้นรอบโลกหรือภายในสังคม โดยเฉพาะสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ อาทิเช่น ดิน ไม้ น้ำ ลม และสิ่งที่มนุษย์ประดิษฐ์ขึ้นก็ตามจะทำให้มนุษย์มีจิตอาสาสมัครในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมทางสังคมโดยไม่ไปทำลาย หรือ เบียดเบียน ในแง่ของพระพุทธศาสนาแล้วมีคำสอนมากมายหลายอย่างที่เป็นข้อปฏิบัติทางสิ่งแวดล้อม หลักธรรมนิยามก็เป็นอีกหลักธรรมหนึ่งที่มีบทบาทในการทำให้ทุกคนมีความเข้าใจในเรื่องการดูแลสิ่งแวดล้อมโดยมองผ่านกระบวนการเป็นเหตุผลในตัวของตัวเองเมื่อเกิดขึ้นแล้วก็มี การแตกสลายไปในที่สุด

สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ หมายถึง สิ่งต่างๆ ที่รอบตัวมนุษย์ที่เกิดขึ้นมาเองตามธรรมชาติ เช่น ภูเขา ดิน น้ำ อากาศ ป่าไม้ สัตว์ป่า ชายหาด ทะเล เป็นต้น โดยนัยนี้สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติจะหมายรวมทั้งส่วนที่เป็นทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ไปที่มีมิใช่ทรัพยากรธรรมชาติด้วยนั่นเอง ในพระพุทธศาสนาปรากฏหลายแห่ง ดังพระสูตรปาสราลีสูตร ความว่า “ภูมิประเทศที่น้ำร้อนรมย์ มีราวป่าน่าเพลิดเพลินใจ มีแม่น้ำไหลรินไม่ขาดสาย มีท่าน้ำ

สะอาดดี นารีนรมย์^{๓๘} ช้างแก้ว ม้าแก้ว อุบล ปทุม โกมุต บุษบก อันผลิดอกได้ทุกฤดูกาล
หมู ๘ นอน ๕ โค แพะ แกะ ไก่ สุกรและสัตว์นานาชนิด^{๓๙}

การจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ เป็นสิ่งจำเป็นและมีความสำคัญต่อ
มนุษย์ และมนุษย์จะต้องช่วยกันบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่มีอยู่อย่างจำกัดให้
คงอยู่อย่างยั่งยืนและรู้จักการบริหารจัดการทรัพยากรในการใช้อย่างคุ้มค่า ตามความจำเป็นสูงสุด
เพราะทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมมีความสำคัญต่อการพัฒนาและการสร้างสรรค์ความ
เจริญของประเทศ ประเทศที่มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และมีสิ่งแวดล้อมที่ดี ก็จะส่งผล
ให้ประชาชนในประเทศนั้นมีคุณภาพชีวิตและความเป็นอยู่ที่ดี ส่งผลต่อการเจริญก้าวหน้าของ
ประเทศอย่างมั่นคงได้ในปัจจุบันและอนาคต การจัดการ ทรัพยากรธรรมชาติ การดำเนินการอย่างมี
ประสิทธิภาพต่อสิ่งที่เกิดขึ้นตาม

ธรรมชาติและให้ประโยชน์ต่อมนุษย์ ทั้งในด้านการจัดหา การเก็บรักษา การซ่อมแซม
การใช้ รวมทั้งการสงวนเพื่อให้ทรัพยากรธรรมชาตินั้นสามารถให้ผลได้อย่างยาวนานการจัดการ
สิ่งแวดล้อม การดำเนินงานอย่างมีประสิทธิภาพเพื่อให้สิ่งแวดล้อมที่อยู่รอบตัวเรามีผลดีต่อคุณภาพ
ชีวิต นั่นก็คือจะต้องดำเนินการเพื่อไม่ให้เกิดปัญหาภาวะมลพิษที่มีผลต่อการดำรงชีวิตอยู่อย่าง
ปลอดภัยและมีความสุข

ธรรมสอนให้มนุษย์มีอิสระเสรีใน ๔ ด้านดังกล่าว มีอิสระทางปัญญา เป็นต้น

หลักพุทธธรรมที่ว่านี้เมื่อกล่าวโดยรวมคือ หลักธรรม หรือ หลักธรรมชาติ ซึ่งเกี่ยวกับ
ธรรมชาติแวดล้อมโดยรวม (Natural environments) สังคม-วัฒนธรรมโดยรวม (สังคม การเมือง
เศรษฐกิจ เป็นต้น (Social-cultural environment) และที่เกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง (Mankind) ที่ท่านพุทธ
ทาสปราชญ์ชาวพุทธเรียกว่า “ธรรมะ ๔ ความหมาย” คือ

๑. ธรรมะ คือ ตัวธรรมชาติเอง (Nature it self) ได้แก่ตัวสภาพของสิ่งนั้นๆ ทั้งภายใน
และนอกกาย ใจ มนุษย์ เรียกโดยรวมว่า สภาพธรรม ธรรมะหรือธรรมชาติส่วนนี้เป็นสิ่งที่มนุษย์
ต้องรู้ (ปริญาธรรม) คือสิ่งที่เรียกในภาษาธรรม (อริยสัจ ๔) ว่า ทุกข์ (Suffering) เป็นสิ่งที่มนุษย์
ต้องเรียนรู้ เป็นสิ่งที่ปรากฏการณ์ เป็นสถานการณ์ที่มนุษย์สามารถสัมผัสได้ หรือกระทบต่อ
ความรู้สึกของมนุษย์ ซึ่งเป็นสิ่งที่หลักพุทธธรรมระบุว่า มีเหตุเกิด (สมุทัย)

๒. ธรรมะ คือ กฎธรรมชาติ (Law of nature) ได้แก่ สังขธรรม คือ ความจริงที่เป็นตัว
ควบคุมกำกับสรรพสิ่งให้ดำรงอยู่และขับเคลื่อนเปลี่ยนแปลงไปตามหลักความจริง หรือกฎนั้นๆ

^{๓๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๕/๓๐๓.

^{๓๙} ที. ส. (ไทย) ๕/๓๔๕/๑๔๔.

มนุษย์ สัตว์ พืช สังคม-วัฒนธรรม และธรรมชาติแวดล้อมที่มนุษย์รู้จัก หรือไม่รู้จัก ล้วนอยู่ภายใต้กฎสังขารธรรมดังกล่าวนี้ทั้งสิ้น ธรรมในความหมายนี้เรียกในภาษาธรรม (อริยสัจ ๔) ว่าสมุทัย (Cause of suffering) เป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องเห็นและหาทางขจัดออกหรือทำตาม (ปหานธรรม)

๓. ธรรมะคือ หน้าที่ หรือบทบาท ธรรมชาติ (Duty of nature) ได้แก่ปฏิบัติธรรม คือสิ่งที่ต้องทำหรือต้องแสดงบทบาทให้ถูก ให้ตรง ให้สอดคล้องต้องตามกฎธรรมชาติ และกฎมนุษย์ที่สอดคล้องกับกฎธรรมชาติ เพราะถ้าทำผิดหรือแสดงผิด หรือปฏิบัติผิดกฎก็จะก่อผลร้าย แต่ถ้าปฏิบัติถูกจะก่อผลดี ซึ่งมีให้เห็นทั้งในหมู่ พืช สัตว์ทั้งหลาย ในหมู่มนุษย์เรียกธรรมะในความหมายนี้ว่า กรรม คือการกระทำ (Action) ถ้าทำถูกกฎเรียกว่า กรรมดี คือเป็นการกระทำ ที่จะเกิดผลดี ถ้าทำผิดกฎ เรียกกรรมชั่ว คือ เป็นการกระทำที่จะเป็นเหตุเกิดผลเสีย ทั้งต่อตนเองและผู้อื่นสิ่งอื่น ธรรมในความหมายนี้เรียกในภาษาธรรม (อริยสัจ ๔) ว่า มรรค เป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องทำ ต้องประพฤติปฏิบัติให้ถูก ให้ตรงตามกฎทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ หรือต้องฝึกจิตวิญญาณให้รู้ ฝึกจิตให้คิด ให้เชื่อ และฝึกกายให้ปฏิบัติให้ถูกให้ต้อง จึงจะเป็นเหตุเกิดผลดีได้ (ภาวนาธรรม)

๔. ธรรมะคือ ผลธรรมชาติ (Result of nature) ได้แก่ ปฏิเวธธรรม คือสิ่งที่เป็ผลของการปฏิบัติธรรม คือ การกระทำที่ถูกต้องตามกฎธรรมชาติที่กล่าวในข้อ ๒ (สังขารธรรม) ธรรมในความหมายนี้เรียกในภาษาธรรม (อริยสัจ ๔) ว่า นิโรธ (cessation) ในกรณีของมนุษย์ ธรรมส่วนนี้เป็นสิ่งที่ต้องเข้าถึงหรือทำให้แจ้ง (สังนิทริยา)

ธรรมทั้ง ๔ ความหมายหรือ ๔ ส่วนที่ว่านี้เมื่อพิจารณาความเชื่อมโยงสัมพันธ์ของตัวธรรมล้วนๆ ก็จะทราบว่า เป็นเรื่องของหลักเหตุผลที่ภาษาพุทธธรรม เรียกว่า อิทัปปัจจยตาธรรม หรือ ภาษาวิทยาศาสตร์ เรียกว่า หลักเหตุผล นั่นเอง คือ ตัวสภาวะธรรมเป็นตัวผล ตัวสังขารธรรม เป็นตัวเหตุ และตัวปฏิเวธธรรมเป็นตัวผล ตัวปฏิบัติธรรมเป็นตัวเหตุ และถ้าจับรวบเป็นเพียงคู่เดียว คือ สภาวะธรรมและสังขารธรรมจะเป็นตัวเหตุ ส่วนปฏิบัติธรรมและปฏิเวธธรรมจะเป็นตัวผล

ธรรมะ ๔ ประการนี้มีปรากฏอยู่ในที่ทั่วไป และมีอยู่ทั้งในหมู่สิ่งมีชีวิต มีพืช สัตว์ และสิ่งไม่มีชีวิต มีดิน น้ำ เป็นต้น มนุษย์อยู่ในกลุ่มสิ่งมีชีวิต จึงอยู่ภายใต้ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ โดยไม่มีผิดเพี้ยน แต่ในฐานะที่มนุษย์ต้องเชื่อมโยงสัมพันธ์กับมนุษย์ สัตว์ และสิ่งแวดล่อม อื่นๆ ที่อยู่ภายใต้หลักเหตุผลเช่นกัน มนุษย์ต้องรู้สภาวะธรรมและเห็นสังขารธรรมทั้งที่สภาพแวดล้อม และตนเอง และต้องทำให้ถูกตามสังขารธรรมและธรรมสัจจะของสิ่งนั้นๆและที่ตนเอง จึงจะได้รับผล คือปฏิเวธธรรมที่ถูกต้องช่วยแก้ปัญหาและพัฒนาามมนุษย์ได้

แนวคิดในการจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ

การจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ มีแนวคิดหลักในการดำเนินการดังนี้

๑. มุ่งหวังให้สิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่ประกอบกันอยู่ในระบบธรรมชาติมีศักยภาพที่สามารถให้ผลิตผลได้อย่างยั่งยืนถาวรและมั่นคง คือ มุ่งหวังให้เกิดความเพิ่มพูนภายในรูปแบบที่จะนำมาใช้ได้ โดยมีผลกระทบกระเทือนต่อทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมนั้นๆ น้อยที่สุด

๒. ต้องมีการจัดองค์ประกอบภายในระบบธรรมชาติหรือสิ่งแวดล้อมหรือระบบนิเวศให้มีชนิดปริมาณ และสัดส่วนของทรัพยากร และสิ่งแวดล้อมแต่ละชนิดเป็นไปตามเกณฑ์มาตรฐานตามธรรมชาติเพื่อให้อยู่ในสภาวะสมดุลทางธรรมชาติ

๓. ต้องยึดหลักการของอนุรักษ์วิทยาเป็นพื้นฐาน โดยจะต้องมีการรักษา สงวนปรับปรุง ซ่อมแซม และพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติในทุกสภาพทั้งในสภาพที่ดีตามธรรมชาติในสภาพที่กำลังมีการใช้และในสภาพที่ทรุดโทรม

๔. กำหนดแนวทางปฏิบัติที่ชัดเจนในการควบคุมและจำกัดของเสียมิให้เกิดขึ้นภายในระบบธรรมชาติ รวมไปถึงการนำของเสียอื่นๆ มาใช้ให้เกิดประโยชน์อย่างต่อเนื่อง

๕. ต้องกำหนดแนวทางในการจัดการเพื่อให้คุณภาพชีวิตของมนุษย์ดีขึ้นโดยพิจารณาถึงความเหมาะสมในแต่ละสถานที่และแต่ละสถานการณ์^{๔๐}

กลยุทธ์ในการจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติการจัดการสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ จะต้องมีความหลากหลายและมาตรการต่างๆ ที่ต้องดำเนินการให้สอดคล้องกันไป ซึ่งขึ้นกับสภาพของปัญหาที่เกิดขึ้นและเป็นอยู่ในขณะนั้นแนวทางและมาตรการดังกล่าวจะมีลักษณะอย่างหนึ่งอย่างใด หรือมีทุกลักษณะประกอบกันดังนี้

๑. การรักษาและฟื้นฟู (สิ่งแวดล้อม) เพื่อการปรับปรุงแก้ไขสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่ประสบปัญหา หรือถูกทำลายไปแล้ว โดยจะต้องเร่งแก้ไข สงวนรักษามิให้เสื่อมโทรมมากยิ่งขึ้นและขณะเดียวกันจะต้องฟื้นฟูสภาพแวดล้อมที่เสียไปให้กลับฟื้นคืนสภาพโดยเร็ว

๒. การป้องกัน (สิ่งแวดล้อม) โดยการควบคุมการดำเนินงานและการพัฒนาต่างๆ ให้มีการป้องกันการทำลายสภาพแวดล้อม หรือให้มีการกำจัดสารมลพิษต่างๆ ด้วยการวางแผนป้องกันตั้งแต่เริ่มดำเนินโครงการ

๓. การส่งเสริม โดยการให้ความรู้ ให้การศึกษาและความเข้าใจต่อประชาชนเกี่ยวกับความสัมพันธ์ในระบบสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติหรือระบบนิเวศ เพื่อให้เกิดจิตสำนึก

^{๔๐} <http://guru.sanook.com/>, ๑๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖.

ทางด้านสิ่งแวดล้อม และมีความคิดที่จะช่วยกันรับผิดชอบในการป้องกันและรักษาสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติ

ดังนั้นการพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักธรรมนิยาม โดยให้ศึกษาและปฏิบัติธรรมเพื่อให้เข้าใจธรรมชาติโดยแท้จริง เพื่อให้สังคมมีจิตสำนึกในการรักษาและฟื้นฟูโดยการควบคุมการดำเนินงานและการพัฒนาส่งเสริมการส่งเสริมต่อความสัมพันธ์ในระบบสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติหรือระบบนิเวศทางด้านสิ่งแวดล้อม

๓.๕ บทสรุป

หลักพุทธธรรมที่เกี่ยวกับการพัฒนาสิ่งแวดล้อม สรุปได้ดังนี้

การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักไตรสิกขา คือ ไตรสิกขา ๓ ระดับสังคม จิต ปัญญา สิกขา ที่จะให้เกิดมรรค หรืออริยอันประเสริฐ คือสิกขาที่เป็นการฝึกฝนพัฒนาคนครบทั้ง ๓ ด้าน ของชีวิต ซึ่งเรียกว่า ไตรสิกขา แปลว่า การศึกษาทั้ง ๓ ที่จะกล่าวต่อไปชีวิตมี ๓ ด้าน การฝึกศึกษาก็ต้องประสานกัน ๓ ส่วนพัฒนาคนแบบองค์รวม จึงเป็นเรื่องธรรมชาติของการศึกษาชีวิต และการดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น แยกได้เป็น ๓ ด้าน คือ ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อม การดำเนินชีวิตต้องติดต่อกับสื่อสารสัมพันธ์กับโลก หรือสิ่งแวดล้อมนอกตัว โดยใช้ทวาร ๖ ด้านจิตใจ ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง จะมีการทำงานของจิตใจ และมีองค์ประกอบด้านจิตเกี่ยวข้อง เริ่มแต่ต้องมีเจตนา ความตั้งใจ ตั้งใจ หรือเจตจำนง และมีแรงจูงใจอย่างใดอย่างหนึ่ง พร้อมทั้งมีความรู้สึกสุข หรือทุกข์ สบาย หรือไม่สบาย และปฏิกิริยาต่อจากสุข-ทุกข์นั้น เช่น ชอบใจ หรือไม่ชอบใจ อยากจะได้ อยากจะเอา หรืออยากจะหนี หรืออยากจะทำลาย ซึ่งจะมีผลชักนำพฤติกรรมทั้งหลาย ตั้งแต่จะให้ดูอะไร หรือไม่ดูอะไร จะพูดอะไร จะพูดกับใครว่าอย่างไร ฯลฯ และด้านปัญญา ในการสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมหรือแสดงออกทุกครั้ง ก็ตาม เมื่อมีภาวะอาการทางจิตใจอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ตาม องค์ประกอบอีกด้านหนึ่งของชีวิต คือ ความรู้ความเข้าใจ ความคิด ความเชื่อถือ เป็นต้น ที่เรียกรวมๆ ว่าด้านปัญญา

การพัฒนาสิ่งแวดล้อมตามหลักอริยสัจจ์ คือ สังคมจะต้องผ่านการฝึกอบรมตนให้มีปัญญาธรรม คุณธรรม และจริยธรรม นั่นคือ ทุกฝ่ายจะต้องเป็นผู้รู้ดี คิดดี และทำดี ตามหลักอริยสัจจ์ หรือ อริยมรรคมีองค์ ๘ หรือหลักโพธิปักขิยธรรม มีสติปัญญา เป็นต้น เพื่อขจัดเหตุปัจจัยที่ส่งผลให้เกิดภาวะวิกฤต เช่น โลกร้อน เป็นต้น หรืออีกนัยหนึ่ง นักการเมืองและสมาชิกสังคมจะต้องตั้งตนและวางตนไว้ในธรรมคือ หลักกุศลกรรมบท มีกายสุจริต วาจสุจริต และ มโนสุจริต และ หลักหนีอกุศลการบทยก ๓ คือ กายทุจริต วาจทุจริต และมโนทุจริต ซึ่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงรู้แจ้งเรื่องทั้งปวง แสดงว่าทรงค้นพบนิยามหรือกฎธรรมชาติทั้ง ๕ เหล่านี้ พระองค์ทรงสอนเน้นในส่วนที่

เกี่ยวกับธรรมนิยามจิตนิยาม และกรรมนิยาม พระองค์ทรงสอนเรื่อง อุดุนิยามและพีชนิยามเพียงเล็กน้อย ในทางกลับกัน นักวิทยาศาสตร์ศึกษาเน้นในส่วนที่ เกี่ยวกับอุดุนิยามและพีชนิยาม ไม่ค่อยสนใจในส่วนธรรมนิยาม จิตนิยาม และกรรมนิยามนี่คือจุดเน้นที่ต่างกัน ระหว่างพระพุทธศาสนากับวิทยาศาสตร์ พระพุทธศาสนาจึงมองภาพรวมของโลกและชีวิตได้กว้างขวางมากกว่า ประเด็นสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ นิยามเป็นกฎธรรมชาติสากลที่ครอบคลุม 4 กฎย่อยดังที่ กล่าวมาแล้ว แม้พระพุทธศาสนาจะศึกษาเน้นเรื่องธรรมนิยามจิตนิยามและกรรมนิยามก็จริง ถึงกระนั้นพระพุทธศาสนา ก็ไม่ปฏิเสธเรื่องอุดุนิยามและพีชนิยามที่เป็นจุดเน้นของวิทยาศาสตร์ เพราะเหตุนี้เอง พระพุทธศาสนาจึง ไม่ขัดแย้งกับวิทยาศาสตร์

ดังนั้น ความคิดที่ว่าศาสนาพุทธสอนว่าทุกอย่างเกิดขึ้นจากกฎแห่งกรรมเท่านั้น ในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นความคิดที่ไม่สมบูรณ์ เพราะกฎธรรมชาติไม่ได้มีแค่กฎแห่งกรรมเท่านั้น แต่ยังมีกฎธรรมชาติต่างๆ รวมกันแล้วถึง 5 กฎ และแต่ละกฎก็สำคัญเท่าๆ กัน ดังนั้น การวิเคราะห์ใดๆ ในทางพระพุทธศาสนา จึงต้องอิงกฎธรรมชาติกฎอื่นๆ ทุกกฎร่วมด้วย จากการค้นพบธรรมะดังกล่าวนี้ ทำให้เราทราบว่า ความรู้เรื่องจักรวาลวิทยาเป็นเพียงเลี้ยวหนึ่ง ของธรรมะที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงค้นพบเท่านั้น ยังมีเรื่องราวอีกมากมายที่พระองค์ทรงค้นพบ แล้วมิได้นำมาตรัสให้ฟัง และเรื่องที่น่ามาตรัสเล่านั้นมีวัตถุประสงค์เพื่อให้ผู้ฟังได้ข้อคิดแนวทางในการ ปฏิบัติธรรมอันนำไปสู่ความพ้นทุกข์ซึ่งเป็นเรื่องหลักในชีวิต

จะเห็นได้ว่าสังคมชาวพุทธนั้นเป็นสังคมที่ร่ำรวยปัญญาธรรม คุณธรรม และจริยธรรม คือมีหลักพุทธธรรมให้ได้ศึกษาเรียนรู้ฝึกฝนอบรมตนได้ทั้งส่วนจิตวิญญาณ จิตและกายให้เจริญได้ ภายใต้อาณัติของหลักคิด และหลักปฏิบัติที่ชื่อว่าไตรสิกขา คือ หลักเจริญปัญญา เจริญสมาธิ และเจริญศีล หรือที่รับรู้กันทั่วไปว่าหลักศีล สมาธิ ปัญญา หรือ ให้ละเว้นอกุศลธรรมทั้งปวง แต่เจริญกุศลธรรม และทำจิตใจให้บริสุทธิ์สะอาด หรือหลักอริยสัจ ๔ หลักมรรคมีองค์ ๘ และหลักเหตุผลที่ชื่อว่า อิทัปปัจจตาธรรม เป็นต้น ล้วนเป็นหลักรู้ หลักคิดและหลักปฏิบัติในการพัฒนาตนให้รู้ธรรม คือรู้สภาวธรรม เห็นธรรม คือเห็นสังขารธรรม ปฏิบัติธรรมคือ ปฏิบัติตามธรรม และปฏิเวธธรรม คือได้ผลตามธรรมในการดูแลแก้ไขปัญหาของสิ่งแวดล้อมทางสังคมก็เกิดขึ้นได้ เพราะทุกคนมีความเข้าใจตนเองและสิ่งที่อยู่รอบตัวเราเป็นอย่างดี